

İsrail-Filistin Sorunu Gölgesinde Unutulan Bir Halk: İsrail Çerkeslerinin Sosyal Entegrasyonları ve Sorunları

Emir Fatih Akbulat*

Abstract:

A People Forgotten in the Shadow of the Israel-Palestine Problem: Social Integration and Problems of Israeli Circassians

In 2018 Israel adopted the law "Israel as the Nation-State of the Jewish People". But Israel is also home to the Circassians, a Muslim people of Caucasian origin. Although the Israeli Circassians of about 4,000 do not make up a significant part of the country's population, although they are 'Sunni Muslims', they provide scientifically valuable insights through their civic ties and the social cohesion they have established with the State of Israel. The study, which was prepared by a literature review method, after briefly mentioning the history of Circassian citizens of Israel, will focus on their social integration and problems with the Israeli government and Israeli society. The study will try to find an answer to the question why Circassians, who are Sunni Muslims, like Palestinian Arabs, have high social and political cohesion rather than conflict with the Israeli government and Israeli Jews when viewed in the context of the Palestinian question.

Keywords: Israeli Circassians, settlement, integration

* Dr., Istanbul,
ORCID ID: 0000-0002-9069-5613, e-mail: emirfatihakbulat@gmail.com

Giriş

İsrail Çerkesleri “1864 Büyük Çerkes Sürgünü” sonrası Osmanlı idaresi tarafından önce Rumeli eyaletlerine ve 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrası Biladü’ş-Şam eyaletlerine iskân edildiler. Osmanlı tebaası olarak Biladü’ş-Şam [ya da Levant] eyaletlerine iskân edilen Çerkesler, I. Dünya Savaşı sonrası Ortadoğu’da yaratılan devletlerin vatandaşları oldular. Osmanlı Devleti’nin yıkılması sonrası, Suriye, Lübnan, Ürdün, Irak, Libya ve Filistin devletlerinin vatandaşları olan Çerkesler, yaşadıkları ülkelerin geçirdiği süreçlerden fazlasıyla etkilendiler. 1948 yılında kurulan İsrail, 1967 savaşında sınırlarını genişleterek tamamını vatandaş olarak kabul etmese de başta Araplar olmak üzere büyük bir Müslüman nüfusu sınırları içerisine kattı. Bu Müslüman unsurlardan biri de İsrail Çerkesleri oldu. Günümüzde İsrail vatandaşı olarak yaşayan Çerkeslerin sayısı yaklaşık 4 bin kişi olarak tahmin edilmektedir.

İsrail Çerkeslerine dair bilgilere, az sayıdaki, üç farklı kaynak araştırması üzerinden ulaşılabilir. Birincisi 19. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Kafkasya Dağlı Müslüman halklarının sürgünleri ve ardından Ortadoğu’ya iskânlarına dair yazılan eserlerin bir kısmından oluşan akademik çalışmalardır. Dawn Cahtty’nin *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*,¹ isimli eseri, Jülide Akyüz Orat, Nebihat Oran Arslan’ın *Kafkaslardan Arap Topraklarına Kafkas Muhacirleri*² ve Kemal H. Karpat’ın “Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye’deki İskânı”³ isimli makaleleri bu kaynaklara örnek olarak gösterilebilir. İkincisi, İsrail Çerkeslerine dair yayımlanan, haber, röportaj, sosyal medya paylaşımları ve benzerlerinden oluşan dijital kaynaklardır. Bu kaynaklara, Kafkas-Çerkes diasporasının STK’ları ve yayın organları (cerkesfed.org; Circassianworld; istanbulkafkaskultur.org; KAFDAV; KAFFED; Kafkas Evi; Ajanskafkas; Jinepsgazetesi.com); İsrail’de faaliyet gösteren STK’lar ve yayın organları (The Forward Jewish Independent Nonprofit; The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel; jewishvirtuallibrary.org; The Jerusalem Post, Haaretz); ve Türkiye’de faaliyet gösteren medya organları (Anadolu Ajansı; Haber7.com; Hürriyet Daily News; Sabah.com; trthaber.com) örnek olarak

¹ Dawn Cahtty, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East* (Cambridge 2010).

² Orat Jülide Akyüz, Nebihat Arslan Oran, “Kafkaslardan Arap Topraklarına Kafkas Muhacirleri. 1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün,” *1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*. Ed. Mehmet Hacısalihoglu, İstanbul: BALKAR & IRCICA (2014): 485-516.

³ H. Kemal Karpat, “Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye’deki İskânı,” *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 Tebliğler, Belgeler, Makaleler*, (Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 2001), 78-111.

gösterilebilir. Üçüncüsü ise doğrudan İsrail Çerkeslerini konu alan makalelerdir. Bu makalelerin tamamı İsraili araştırmacıların çalışmalarından oluşmaktadır. Eleonore Merza'nın "The Israeli Circassians: non-Arab Arabs";⁴ Ashter Stern'in "Education Policy Toward to Circassian Minority of İsrail";⁵ Chen Bram'ın "Muslim Revivalism and the Emergence of Civic Society. A Case Study of an Israeli-Circassian Community";⁶ Chen Bram'ın "21. Yüzyılda Çerkesler: İsrail'deki Adıgelerin Durumundan Alınacak Dersler";⁷ Isabelle Kreindler, Marsha Bensoussan, Eleanor Avinor ve Chen Bram'ın "Circassian Israelis: Multilingualism as a Way of Life"⁸ isimli makaleleri, İsrail Çerkeslerini konu alan çalışmalar arasındadır.

Literatür taraması ve nitel veri analizi yöntemleriyle hazırlanan çalışma, İsrail Çerkeslerini konu edinmiştir ve İsrail Çerkeslerinin tarihine kısaca değindikten sonra, İsrail Devleti ve Yahudi-İsrail vatandaşları ile Çerkeslerin sosyal entegrasyonları ve sorunlarını ele alarak sınırlandırılmıştır. Çalışma, Filistinli-Araplar gibi Sünni-Müslüman olan Çerkeslerin, İsrail Devleti ve İsrail vatandaşı Yahudiler ile çatışmak yerine, aksine, sosyal ve siyasi uyumlarının neden yüksek olduğu sorusunu sormaktadır ve İsrail Çerkeslerinin sorunlarına dair bir tartışma başlatmayı amaçlamaktadır. Ayrıca çalışma, düşük popülasyona sahip ve çok az akademik çalışmaya konu olan İsrail Çerkeslerini ele alarak alana katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Kafkasya ve Çerkesler

1859 yılında Kuzey-Doğu Kafkasya'nın siyasi ve dini lideri İmam Şamil'i ele geçiren Rusya, Kuzey-Doğu Kafkasya'yı kontrol altına almış, 21 Mayıs 1864'te ise Kbaada Vadisi'nde yapılan son muharebede Kuzey-Batı

⁴ Eleonore Merza, "The Israeli Circassians: non-Arab Arabs", son güncelleme 20 Nisan 2023 <http://bcfrj.revues.org/7250>

⁵ Ashter Stern, "Education Policy Toward to Circassian Minority of İsrail", In K. Jaspaert And S. Kroon (eds.): *Ethnic Minority Languages and Education*, (Amsterdam: Swets And Zeitlinger, 1991): 175-184.

⁶ Chen Bram, "Muslim Revivalism and the Emergence of Civic Society. A Case Study of an Israeli-Circassian Community" son güncelleme 20 Nisan 2023 <https://www.circassianworld.com/diaspora/middle-east/1243-israeli-circassian-community>

⁷ Chen Bram, "21. Yüzyılda Çerkesler: İsrail'deki Adıgelerin Durumundan Alınacak Dersler," çev. M. Nesij Huvaj, *Geçmişten Geleceğe Çerkesler Kültür, Kimlik, Siyaset. 21. Yüzyılda Çerkesler Sorunlar ve Olanaklar Bildiriler Kitabı*. Ed. S. Alankuş, E. O. Arı. Ankara: Geçmişten Geleceğe Çerkesler, Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı, 407-416.

⁸ Isabelle Kreindler, Marsha Bensoussan, Eleanor Avinor, Chen Bram. "Circassian Israelis: Multilingualism as a Way of Life." *Language, Culture and Curriculum* 8, no. 2 (1995): 149-62.

Kafkasya'daki direniş son bulmuş ve bu surette Rusya, Kuzey Kafkasya'nın tamamını işgal etmiştir.⁹ Rusya, Kafkasya'nın işgali sonrası bölgenin otokton halklarını sürgün etmiş, sürgün edilen halkın tamamı Osmanlı İmparatorluğu tarafından kabul edilmiştir.¹⁰ Bu nüfus hareketi 'Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak kaybetme sürecinde Osmanlı himayesindeki tüm etnik grupların maruz kaldığı sürgün ve katliamlardan'¹¹ sadece biridir. Yaşanan savaşlar, soykırım ve sürgün Kafkasyalı Müslümanların büyük bir kısmının hayatlarını kaybetmelerine neden olmuştur.¹² Rusya kaynaklı verilerde sürgün edilen Kafkasyalıların 500 bin ile 1 milyon kişi olduğu iddia edilmektedir. Osmanlı arşiv belgelerine dayanan Türkiye kaynaklı verilerde ise bu rakam 1-2 milyon kişi aralığındadır. 1 milyon Kafkasyalının da savaş ve sürgün esnasında hayatını kaybettiği iddiası genel olarak kabul görmektedir.¹³

Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına ilk kitlesele sürgün hareketi, İmam Şamil'in Ruslar tarafından esir edilmesi sonrası 1859 yılında başlamış ve 1862 yılından sonra sürgün hareketleri hızlanmıştır. Sürgün edilenler arasında etnik ve dilsel açıdan çeşitli/farklı topluluklar mevcuttur.¹⁴ Çeçenler, Dağıstanlılar, Osetler, Abhazlar, Adigeler, Ubıhlar vd. oluşan Kuzey Kafkasya'nın Dağlı kabileleri genel bir tanımlama olarak Osmanlı-Batı arşiv evraklarında ve literatüründe Çerkesler olarak isimlendirilmiştir.¹⁵ Ancak bu durum günümüzde değişmiş ve kabile isimleriyle tanımlanmaları yaygınlık kazanmıştır.

Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na iskânı,¹⁶ Anadolu, Rumeli ve Biladü's-Şam vilayetleri olmak üzere temel olarak üç bölgede

⁹ Abdullah Saydam, "Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali," *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 5, no. 1 (1990): 243-261.

¹⁰ Emir Fatih Akbulat, "Syrian Circassians in the Context of the Syrian Refugees' Issue: Nature of the Problem on the Basis of the International Community in Turkey and Russia and Suggested Solutions", *Central European Journal of Politics* v. 3 I. 1 (2017): 5.

¹¹ Mehmet Hacısalihoglu, "Giriş," *1864 Kafkas Tehciri. Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Ed. M. Hacısalihoglu, İstanbul: BALKAR & IRCICA (2014): 14.

¹² Tuğba Erdem, "1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar," *1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Ed. M. Hacısalihoglu, İstanbul: BALKAR & IRCICA (2014): 171-200.

¹³ Cahit Aslan, "1864 Trajedisi", *Sürgün/Exile 21 MAYIS/ MAY 21 1864*. (Ankara: Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı, 2011): 108-110; Sadık Müfit Bilge, "Çerkezler," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, gözden geçirilmiş 2. basım EK-1. Cilt (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 287-290.

¹⁴ H. Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 331.

¹⁵ Cahtty, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*, 127.

¹⁶ Osmanlı İmparatorluğunun Çerkesleri kabul etmesinin birçok nedeni mevcuttu; Osmanlı Sultanının halife sıfatını taşıması ve bu sebepler dünya Müslümanlarının koruyucusu olması,

gerçekleştirilmiştir.¹⁷ Hıristiyan tebaanın yoğun olduğu bölgeler, Rus sınır bölgeleri, liman kentlerinin yakınları ve ana ulaşım yolları üzerinde askeri hatlar oluşturacak bir plan doğrultusunda düzenlenen iskânlar, Rumeli'den başlayarak güney eyaletlerine uzanan bir hat üzerinde yapılmıştır.¹⁸

Yaklaşık 300 bin'den fazla Çerkes Rumeli eyaletlerine iskân edilmiştir. Rumeli'ye iskânların sonrasında Çerkesler ve yerel halk arasında ana nedeni toprak meselesi olan ciddi anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Sultanın Çerkeslere tahsis ettiği toprakların yerel halk tarafından sahiplenilmiş olması Çerkesleri istenmeyen bir zümre durumuna düşürmüştür.¹⁹ Rumeli'ye iskân edilen Çerkeslerin karşılaştığı bir diğer önemli sorun da Hıristiyan tebaanın bağımsızlık isyanları olmuştur. Ortodoks-Ruslar ile yüzyıllar süren savaşlar sonrası ana vatanlarından sürgün edilen Çerkesler, Rumeli'nin Ortodoks-Slav tebaası ile de çatışmıştır. 1876 Nisan-Mayıs tarihleri arasında büyük bir Bulgar İsyanı başlamış,²⁰ bağımsızlık ideali ile başlayan "1876 Bulgar İsyanı" Osmanlı idaresi tarafından bastırılmıştır. Ancak yaşanan hadiseler Batı kamuoyunda "Bulgar katliamı" (İngilizce; Bulgarian atrocities) olarak tanımlanmış,²¹ başta Rusya ve İngiltere olmak üzere Osmanlı üzerinde bir

İslam inancı gereği muhacirlerin kabul edilmesinin bir zorunluluk olması ve sürgün kararına direnenlerin Ruslar tarafından katledileceğinin bilinmesi, Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na gelişlerindeki zorunlu nedenler olarak sıralanabilir. Osmanlı'nın da gelen muhacirlerden dolayı bazı kazanımları olduğu da diğer bir gerçektir. Örneğin; Çerkes muhacirler sayesinde Hıristiyanların lehine bozulmuş olan demografinin Müslümanlar lehine artacak olması, Kafkasya'da Ruslar ile uzun yıllardır savaşan Çerkeslerin iyi birer savaşçı olarak Osmanlı Ordusu'na katılmalarından umulan faydalar ve henüz tarıma açılmamış toprakların gelen Çerkesler sayesinde işlenmesi ve diğer birçok neden Osmanlı'nın Çerkesleri kabul sebepleri arasında gösterilebilir. Karpat, "Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskânı," 84; Ayşe Pul, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı," *Sürgün/Exile 21 MAYIS/MAY 21 1864*. (Ankara: Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı, 2011): 192, 193; İhsan Satış, "19.Yüzyılın İkinci Yarısında Kafkasya'dan Anadolu'ya Çerkes Göçü ve İskânları," *Geçmişten Geleceğe Çerkesler*, (Ankara: Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı, 2014), 210; Zareta Raşitovna Dzumatovala, "Kuzey Kafkasya Dağlıları'nın Türkiye'ye Göçü," *Anavatanlarından Sürgünlerinin 150. Yılında Çerkesler* (Ankara: Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı, 2015): 34, 35.

¹⁷ Karpat *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, 171.

¹⁸ Anzor V. Kushkhabiev, "Çerkesler Anavatanlarına Dönüyor: Tarih, Siyaset, Sosyal Pratik," (Nalçık: Rusya Bilimler Akademisi Kabardey-Balkar Bilim Merkezi, 2013), 82-96.

¹⁹ Ömer Kushkhabiev, "Çerkesler Anavatanlarına Dönüyor," 82-96.

²⁰ Kışer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), 42; Yahya Bağçeci, "İngiltere Parlamento Tutanaklarında 1876 Bulgar İsyanı," *International Journal of Social Science*, no. 24 (2014): 216.

²¹ "War in the East Atrocities in Bulgaria," *The Manchester Guardian*, 10 Temmuz 1876, s. 6; "The Atrocities in Bulgaria," *The Manchester Guardian*, 12 Temmuz 1876, s. 6; "The Atrocities

baskı kurulmasına neden olmuştur. Bulgar İsyanı'nın bastırılması sonrası Büyük Güçler'in (Düvel-i Muazzama) isteğiyle İstanbul'da gerçekleştirilen Tersane Konferansı'nda bilhassa Rusya, Çerkeslerin tamamının Rumeli'den gönderilmesini ve yeni Çerkes iskânlarının kesin surette yasaklanmasını Osmanlı'ya dayatmıştır.²² Tersane Konferansı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun Çerkeslerin Rumeli'den sürgün edilmesi ve diğer birçok şartı kabul etmemesi neticesinde²³ Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş açmış,²⁴ 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi bir Müslüman sürgünü ile sonuçlanmıştır. 1 ila 1 milyon 500 bin insanın Rumeli'den Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine gönderildiği, 300 bin insanın da bu savaş ve savaşın getirdiği sürgün nedeniyle hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir.²⁵

3 Mart 1878'de Osmanlı-Rus Harbi'ni sona erdiren Ayastefanos Antlaşması imzalanmış, ancak Büyük Güçler'in çıkarlarına karşı Rusya'nın büyük menfaatlerini ihtiva ediyor oluşu, antlaşmanın Büyük Güçler tarafından yeniden yapılmasını istemelerine yol açmıştır. Berlin'de düzenlenen yeni bir konferansta Ayastefanos Antlaşması yerini Berlin Antlaşması'na bırakmıştır.²⁶ 1878 Berlin Antlaşması neticesinde diğer Rumeli Müslümanları ile birlikte Çerkesler de Rumeli'den uzaklaştırılmışlardır. 1878 Şubat ayına gelindiğinde Rumeli eyaletlerinde yaşayan Çerkeslerin tamamına yakını, Selanik, İstanbul ve Kavala Limanlarından Anadolu ve Biladü'ş-Şam vilayetlerine sevk edilmiştir.²⁷

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrası Nisan 1878'e kadar Rumeli topraklarından Biladü'ş-Şam vilayetlerine sevk edilen muhacirlerin çoğu Çerkes olmak üzere 26 bin kişiden fazladır.²⁸ 1878 yılının sonu itibarıyla 25

in Bulgaria," *The Times*, 12 Ağustos 1876, s. 6; "The Atrocities in Bulgaria," *The Times*, 4 Eylül 1876. s. 10; "The Atrocities in Bulgaria," *The Times*, 16 Eylül 1876, s. 10; "The Atrocities in Bulgaria," *The Times*, 25 Eylül 1876, s. 10.

²² Cahtty, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*, 102; Emir Fatih Akbulat "Büyük Doğu Krizinde (1875-1878) İngiliz Kamuoyu ve Dış Politikasında Çerkes İmajı" (Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2023).

²³ "The Eastern Question Conference," *The Times*, 20 Kasım 1876, s. 5; "Başlıksız haber". *The Manchester Guardian*, 21 Kasım 1876, s. 5; "Solutions of the Eastern Questions," *The Times*, 23 Kasım 1876, s. 10.

²⁴ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990): 81, 82.

²⁵ Cahtty, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*, 96.

²⁶ Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması," *DİA İslam Ansiklopedisi*, c. 5 (Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 516-517.

²⁷ Cahtty, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*, 103, 110.

²⁸ Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk* (İstanbul: Chiviyazları Yayınevi, 2006), 245, 246. Ayrıca bkz. Akyüz, Oran, "Kafkaslardan Arap Topraklarına Kafkas Muhacirleri. 1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün," 485-516.

bin Çerkes Suriye'nin güneyine, 10 ila 15 bin Çerkes ise Halep bölgesine gönderilmiştir.²⁹ 1878-1880 yıllarında ne kadar Çerkesin Rumeli'den tahliye edilerek Biladü's-Şam vilayetlerine iskân edildiği, Osmanlı makamları tarafından düzenli kayıtların tutulamaması, nüfusun büyük bir kısmının sürgün sırasında ve yerleştikten sonra hayatını kaybetmesi vb. nedenler dolayısıyla mümkün olmamıştır.³⁰

Çerkeslerin iskân edildikleri bu yeni topraklara adaptasyonları da kolay olmamıştır. Sürgünün neden olduğu psikolojik ve fiziksel zorlukların yanı sıra, coğrafi koşullara uyum sorunları ve yeni komşuları ile ciddi çatışmalar yaşamışlardır. "Sultanın jandarmaları" olarak görülen Çerkesler, Arap, Bedevi, Dürzi, vd. tebaanın yaşadığı bu coğrafyada istenmeyen yabancılar olarak görülmüşlerdir.³¹

Ayrıca Çerkeslerin Biladü's-Şam vilayetlerine iskânları sürecinde aksaklıklar birbiri ardına devam etmiştir. Suriye limanlarında indirilen Çerkesler ile ilgili problemlerin başında lojistik hizmetleri gelmiştir. Çerkeslerin Suriye coğrafyasına iskânı sonrası iaşelerinin temini ve yeni yaşam ve iklim koşullarına adaptasyonları da diğer büyük problemler olmuştur.³²

Osmanlı İmparatorluğu tarafından Biladü's-Şam vilayetlerine iskân edilen Çerkesler, bölgenin kaotik atmosferinden fazlasıyla etkilenmişlerdir. İskânların başladığı ilk günden itibaren bölgenin yerel halklarıyla, Rumeli'de yaşananlara benzer şekilde, bilhassa mirî araziler üzerine anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Osmanlı Sultanının şahsi mülkü olan ve Çerkeslere tahsis edilen arazilerin uzun yıllardır Arap ve Dürzi kabilelerince sahiplenilmiş olması, Çerkesleri yerel halk nazarında işgalci durumuna düşürmüştür. Bölgede Osmanlı İmparatorluğu aleyhine başlayan bağımsızlık ayaklanmaları da Çerkeslerin karşılaştıkları bir diğer büyük sorun olmuştur. Sultanın koruması altında bölgeye iskân edilen Çerkesler, Osmanlı düzenli birlikleriyle beraber ayaklanmaların bastırılmasında aktif rol almıştır.³³ Osmanlı idaresinin de desteğini alan Çerkesler, Bedeviler ile yaşadıkları birçok çatışmadan galip ayrılmıştır. Osmanlı idaresinin, Golan Tepeleri, Havran ve Hermon Dağları gibi isyan

²⁹ Cahtty, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*, 103, 104.

³⁰ ORSAM, Suriye Çerkesleri, Orsam Rapor No: 130. (2012), son güncelleme 20 Nisan 2023 http://www.orsam.org.tr/eski/tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/20121226_130turing.pdf.

³¹ Cahtty, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*, 127,128.

³² Cahtty, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*, 104.

³³ Emir Fatih Akbulat, "Uluslararası Göç Ağları ve Dayanışma Türkiye ve Suriye Çerkesleri Buluşması: İstanbul ve Balıkesir Orhanlı ve Atköy Yerleşim Birimleri Örneği," (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, 2017): 80, 81.

bölgelerine iskân ettiği Çerkesler, yarı-otonom etnik ve dîni bir grup olan Dürziler ile de büyük anlaşmazlıklar ve çatışmalar yaşamışlardır.³⁴

Osmanlı İmparatorluğu Sonrası Orta Doğu ve Çerkesler

Çerkesler I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Osmanlı ordusunun askerleri olarak Batılı güçlere ve Arap-milliyetçisi isyancılara karşı savaştılar.³⁵ I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu'daki toprakları Fransa ve İngiltere tarafından Suriye, Irak, Lübnan ve Filistin olarak bölündüğünde,³⁶ Osmanlı tebaası olarak Ortadoğu'ya iskân edilen Çerkesler de Fransız ve İngiliz manda idareleri altında kurulan devletlerin vatandaşları oldular.³⁷

I. ve II. Dünya Savaşı arası dönemde Suriye, Ürdün ve Filistin sınırlarında kalan Çerkesler bu ülkelerin içinden geçtiği kaotik süreçlerden fazlasıyla etkilendiler. Fransız ve İngiliz idareleri tarafından çizilen yeni sınırların Arap milliyetçileri tarafından kabul edilmemesi ve Balfour Deklerasyonu ile Filistin'e kitlesel Yahudi göçlerinin başlaması, bölgeyi günümüze kadar sürecek bir çatışma sarmalına soktu. Birleşmiş Milletler'in 29 Kasım 1947 tarihli oylaması ile Filistin, Arap ve Yahudi devleti olarak paylaştırıldı³⁸ ve Arap-İsrail birlikleri arasında çatışmalar başladı. Çerkesler, gönüllü birlikler oluşturarak Filistin'deki savaşta Arapların yanında yer aldılar.³⁹ Ancak Filistin'de İngiliz manda idaresinin sona ermesinin hemen ardından 14 Mayıs 1948'de İsrail Devleti'nin kurulduğu ilan edildi⁴⁰ ve birinci Arap-İsrail Savaşı bu surette başladı. İsrail birliklerinin galibiyeti ile neticelenen savaş sonrası bağımsız İsrail Devleti kuruldu.⁴¹ Bu surette Osmanlı idaresi tarafından Filistin'e iskân

³⁴ Cahtty, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*, 105-107.

³⁵ ORSAM, Suriye Çerkesleri, Orsam Rapor No: 130. (2012).

³⁶ Global Britannica, "Sykes Picot Agreement," son güncelleme 20 Nisan 2023 <https://global.britannica.com/event/Sykes-Picot-Agreement>.

³⁷ Cahtty, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*, 128,129.

³⁸ United Nation, "The Plan of Partition and end of the British Mandate", son güncelleme 20 Nisan 2023 <http://www.un.org/Depts/dpi/palestine/ch2.pdf>.

³⁹ ORSAM, Suriye Çerkesleri, Orsam Rapor No:130. (2012)

⁴⁰Israel Ministry of Foreign Affairs, "Declaration of Establishment of State of Israel", son güncelleme 20 Nisan 2023 <http://www.mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/peace/guide/pages/declaration%20of%20establishment%20of%20state%20of%20israel.aspx>

⁴¹ Encyclopedia Britannica. "Arab-Israeli wars", son güncelleme 20 Nisan 2023 <https://www.britannica.com/event/Arab-Israeli-wars>

edilen Çerkesler de İsrail sınırları içerisinde kaldı ve İsrail vatandaşları oldular.⁴²

Çerkesler açısından bir diğer önemli dönüm noktası da Haziran 1967’de başlayan Arap-İsrail Savaşı sonrası İsrail’in Suriye’ye ait olan ve büyük bir Çerkes nüfusunun yaşadığı Golan Tepeleri’ni işgali oldu. İsrail, Golan bölgesinde yaşayan yaklaşık 25 bin Çerkes’i sürgün etti.⁴³ Çoğunluğu kendilerine Suriye ve Ürdün’de yaşayan Çerkesler tarafından ulaştırılan yardımlar sayesinde Şam’a ve Suriye’nin diğer kentlerine yerleşti. Bu dönemde bir kısım Golanlı Çerkes de ABD’ye kabul edildi.⁴⁴

Günümüzde İsrail Çerkesleri

19. yüzyılın son çeyreğinde “Osmanlı Sultanının bölgedeki koruyucuları olarak Filistin’e gönderilen Çerkesler” 1870’li yılların sonunda Kfar-Kama ve Reyhaniye köylerini kurdular.⁴⁵ Dilleri, gelenekleri ve Sultana bağlılıkları dolayısıyla Çerkesler Arap komşularınca hiç de iyi karşılanmamışlardı. Yahudiler ile ilişkileri ise başlangıçtan itibaren sorunsuzdu.⁴⁶

Kutsal Topraklar’daki [Filistin] Yahudilerin ve Çerkeslerin modern tarihleri iç içe geçmiştir. Siyonist-Yahudi göçmenler Kutsal Topraklar’a geldikten kısa bir süre sonra 1882 yılında Galilee’deki ilk Yahudi tarım yerleşimi olan Rosh Pina’yı Çerkes yerleşimlerine sadece 10 mil uzakta kurmuşlar ve kendileri gibi dışarıdan gelmiş olan Çerkesler ile yakın ilişkiler geliştirmişlerdi. Yahudiler ile Araplar arasında İngiliz mandası

⁴² Kafkas Evi, “İsrail Çerkesleri”, son güncelleme 20 Nisan 2023

<http://www.kafkasevi.com/index.php/article/detail/42>; KAFDAV, “Sosyal İlişkileri, Ekonomik ve Kültürel Yaşamları, Politik ve Kültürel Hakları ile Sürgünden Günümüze İsrail Çerkesleri”, son güncelleme 20 Nisan 2023 <http://www.kafdav.org.tr/israil-cerkesleri>.

⁴³ ORSAM, Suriye Çerkesleri, Orsam Rapor No: 130. (2012).

⁴⁴ Cahtty, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*, 121

⁴⁵ Kfar-Kama ve Reyhaniye Köylerinin kuruldukları tarihlerle ilgili bir çok kaynakta farklı tarihler verilmektedir örneğin; Languages of the World, “Circassians in Israel”, son güncelleme 20 Nisan 2023

<https://www.languagesoftheworld.info/uncategorized/circassians-israel.html>;

The Forward Jewish Independent Nonprofit, “Circassians Are Israel’s Other Muslims Read by Oren Kessler”, son güncelleme 20 Nisan 2023

<https://forward.com/culture/161187/circassians-are-israel-s-other-muslims/>;

Circassian World, “Restoration and Reconstruction of the Circassian Village Kfar Kama, by Orit Shwartz”, son güncelleme 20 Nisan 2023

<https://www.circassianworld.com/diaspora/middle-east/1412-circassian-village-kfar-kama-orit-shwartz>.

⁴⁶ Kreindler, Bensoussan, Avinor, Bram. “Circassian Israelis: Multilingualism as a Way of Life.”, 149-62.

döneminde çatışmalar başladığında, genellikle tarafsız kalan Çerkesler, Yahudilerin sürgün ve dağılma tarihi ile özdeşleştiler ve birçok Rusya Yahudisi ve Çerkesin Rus dilini bilmesi iletişimleri kolaylaştırdı.⁴⁷

Yaklaşık 3 bin kişilik nüfusa ve 10 bin dönüm araziye sahip “Aşağı Celile” [Mount Tabor] yakınlarındaki Kfar-Kama, günümüzde belediye statüsünde bir yerleşim yeridir. Kfar-Kama, İsrail’in kuzeyinde yer alır ve Yahudi yerleşim birimleriyle iç içedir.⁴⁸ Köyün ileri gelenlerinden, Abrag Ferid, Kfar-Kama’nın adının Aramice olduğunu, “birinci” anlamına geldiğini ve köyün tarihinin Musa Peygamber öncesine dayandığını iddia etmektedir.⁴⁹ Kfar-Kama Köyü’nün tarihine dair Şogen Pshamaf ise şunları anlatmaktadır:

“105 yaşındayken kaybettiğimiz ninemden dinlediğim kadarıyla size anlatabilirim. 1864 yılında Balkanlara göç etmek zorunda kalan Çerkeslerden bir grup, buralardaki yerli halkla yaşanan sorunlar nedeniyle 1870’li yıllarda ikinci defa göçe tabi tutulmuşlar ve deniz yoluyla bugün İsrail toprakları olarak bilinen bölgeye gönderilmişler. Yerleşim önceleri kıyı bölgelerinde olmuş, ancak daha sonra sıtma salgınları nedeniyle kuzeye doğru yönelen 17 Şapsığ aile Kfar-Kama’yı kurmuşlar. Aslında Kfar-Kama’nın bir yerleşim yeri olarak tarihi 1200 yıl önceye kadar gidiyor. İlk sakinleri Magriplilermiş. Ancak Çerkesler geldiklerinde Kfar-Kama’yı terkedilmiş bir yerleşim olarak bulup, yeniden iskân etmişler. Kendilerine bölgede daha önce etraflarındaki Bedevi kabileler tarafından hiç kullanılmayan bir yapı malzemesiyle, kiremitten evler yapmışlar. Yerleştikleri bölgede ticari faaliyetleri başlatanlar da Çerkesler olmuş.”⁵⁰

Kfar-Kama’nın merkezinde bazalt kaya ve beyaz taştan inşa edilen, son derece dekoratif ve güzel bir cami bulunmaktadır. Minarenin üstündeki soğan şeklindeki oda, sadece mimari açıdan eşsiz değildir, aynı zamanda kilometrelerce uzaklıktan da görülebilmektedir.⁵¹ Geçirdiği

⁴⁷ The Forward Jewish Independent Nonprofit, “Circassians Are Israel’s Other Muslims Read by Oren Kessler”

⁴⁸ KAFFED, “İsrail Çerkesleri”, son güncelleme 20 Nisan 2023 <http://www.kaffed.org/bilgi-belge/soylesiler/item/285-israil-cerkesleri.html>.

⁴⁹ Haber7.com, “Çerkezlerin en rahat yaşadığı yer İsrail’de”, son güncelleme 20 Nisan 2023 <http://www.haber7.com/dunya/haber/571553-cerkezlerin-en-rahat-yasadigi-yer-israilde>.

⁵⁰ KAFFED, “İsrail Çerkesleri”.

⁵¹ The Jerusalem Post, “From the Caucasus to the Galilee”, son güncelleme 20 Nisan 2023 <https://www.jpost.com/Local-Israel/Around-Israel/From-the-Caucasus-to-the-Galilee>

restorasyonlar sonrası birçok değişim yaşamış olsa da minberi ve üzerindeki Osmanlı bayrağı simgesi bugüne kadar korunmuştur.⁵²

Kfar-Kama Belediye başkanı sembolik olarak İsrail'deki Çerkeslerin temsilcisi konumundadır. Belediye önünde, İsrail bayrağı, yerel konsey bayrağı ve Çerkes bayrağı asılmaktadır.⁵³ Kamu hizmetlerinin yeterliliği, köyün temizliği ve evlerin düzeninden anlaşılmaktadır. Altyapı-üstyapı probleminin olmadığı köyde, belediye başkanı ve belediye meclisi üyeleri Çerkeslerden oluşmaktadır. Köy sakinleri, dünyada Çerkeslerin en rahat yaşadığı yerin Kfar-Kama olduğunu iddia ederek, dinlerine, örf ve âdetlerine karşı bir baskı söz konusu olmadığını, dinî bayramların ve ramazan ayının kutlanmasında herhangi bir engellemeyle karşılaşmadığını ve İsrail Devleti ile de hiçbir sorunlarının olmadığını belirtmektedir.⁵⁴ Ayrıca 1996 yılında İsrail Devleti İsrail'de yaşayan Çerkesler konusunda danışmanlık yapmak üzere Başbakanlığa bağlı bir birim oluşturulmuştur. Şogen Pshamaf, Netanyahu Hükümeti'ne Çerkesler konusunda danışmanlık yapmış İsraili ilk Çerkestir.⁵⁵

Günümüzde Kfar-Kama Çerkeslerinin bir kısmı başta işsizlik olmak üzere çeşitli nedenlerle İsrail'in büyük şehirlerine göç etse de köyleri ile olan bağları devam etmekte, düzenli olarak köylerini ziyaret etmekte ve sosyal etkinliklere katılmaktadır.⁵⁶ Çerkes âdetlerinin sürdürüldüğü ve Çerkesçenin konuşulduğu Kfar-Kama⁵⁷ İsrail'deki Çerkes kimliğinin yoğun bir şekilde yaşatıldığı, merkezî bir konuma sahiptir.

İsrail'de bulunan Çerkes köylerinin ikincisi olan Reyhaniye'de yaklaşık bin kadar Çerkes yaşamaktadır.⁵⁸ Nüfusun azlığı ve coğrafi konumu dolayısı ile Reyhaniye, genel anlamda Kfar-Kama kadar bilinen bir Çerkes yerleşimi değildir. Reyhaniye, Müslüman-Araplar ve Dürziler ile yakın bir coğrafyada, Lübnan sınırı yakınlarındadır⁵⁹ ve civarındaki 12 Arap yerleşimiyle birlikte bir belediye bölgesi oluşturmaktadır. Belediye

⁵² *Sabah.com*, "Kfar Kamalılar Türkiyeli damatları sevdi", son güncelleme 20 Nisan 2023 <https://www.sabah.com.tr/galeri/yasam/kfar-kamalilar-turkiyeli-damatlari-sevdi>.

⁵³ Kafkas Evi, "İsrail Çerkesleri".

⁵⁴ *Haber7.com*, "Çerkezlerin en rahat yaşadığı yer İsrail'de".

⁵⁵ 1996 yılına kadar Araplar ve Dürziler için oluşturulan bu birimin 1996 yılında Çerkesler için de oluşturulmasına karar verilmiştir. KAFFED, "İsrail Çerkesleri".

⁵⁶ *The Jerusalem Post*, "From the Caucasus to the Galilee".

⁵⁷ *Haber7.com*, "Çerkezlerin en rahat yaşadığı yer İsrail'de".

⁵⁸ Asher Shafrir, "Ethnic Minority Languages in Israel", *In Proceedings of the Scientific Conference AFASES* (2011): 493-498.

⁵⁹ *The Jerusalem Post*, "From the Caucasus to the Galilee".

meclisinde Reyhaniye bir üye ile temsil edilmektedir.⁶⁰ Reyhaniye köyünün tarihine dair Gış Memduh şunları anlatmaktadır;

“Reyhaniye’ye yerleşim 1878’deki göç dalgasıyla birlikte olmuş [1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrası]. Karadeniz üzerinden gelen kabilelerle birlikte önce Anadolu’ya, ardından Osmanlı yönetiminin uygun bulunduğu şekilde deniz yoluyla önce Akka limanına gönderilip, sonra da etraftaki değişik yerleşim birimlerine dağıtılmışlar. Ancak bu dağınıklıktan rahatsızlık duydukları için Sultan’dan kendilerine bir köy tahsis etmesini istemişler. Sultan’dan olur çıkınca da aralarından üç atlıyı yerleşime elverişli yeni bir yer bulmak üzere bölgeyi keşfe göndermişler. Üç hafta boyunca kendilerine yeni bir yer arayan üç atlı, nihayet toprağını, havasını, suyunu Kafkasya’dakine benzer gördükleri Şeyh Dağı’nın etrafında karar kılmışlar. Sonunda 1881 yılında Osmanlı’nın da yardımıyla burada Reyhaniye’yi inşa etmişler. Reyhaniye’nin etrafı hep Arap yerleşimiymiş ve ‘yabancı’ ve kendilerine benzemez gördükleri Çerkesleri ‘Moskovalı’ diye çağırırlarmış. Böylelikle güvenlik nedeniyle Reyhaniye bölgede emsali hiç görülmedik bir yerleşim planıyla inşa edilmiş. Hepsini bitişik nizam olmak üzere Batı’dan 20, Doğu’dan 20, Kuzey ve Güney’den ise 8’er evden oluşan geometrik bir plana göre kurmuşlar köyü. Evlerin ortak duvarlarına küçük pencereler açılarak, herhangi bir tehlike anında bütün köyün haberleşebileceği bir güvenlik sistemi oluşturulmuş, köyün etrafı da tek kapısı gece kapanacak şekilde duvarla çevrilmiş. Toplam 56 ev inşa edildiğine bakılırsa, 56 aileymiş Reyhaniye’ye yerleşenler. Sonradan 10 aile daha gelmiş. Ancak onlar bu mimari plan nedeniyle evlerini duvarın dışına kurabilmişler. Reyhaniye, Osmanlı yönetiminden sonra, 40 yıl İngiliz vesayetinde kalmış. 1948 yılında İsrail Devleti kurulurken ise ikiye bölünmüş. Golan Tepelerindeki diğer 12 Çerkes köyüyle birlikte Kuzeyi Suriye toprağı, Güneyi İsrail toprağı sayılmış. Böylece aileler bölünmüş, Çerkes köyleri birbirinden ayrı düşmüş. Bu arada yine 1967 yılında İsrail Golan Tepelerinin Suriye taraflarını ele geçirince, Çerkes köylerinin nüfusunun önemli bir kısmı Şam’a yerleşmek durumunda kalmış, sonra da bir kısmı ABD’ye göç etmiş. 1967 yılındaki bu değişiklikten sonra Reyhaniyelilerin bir kısmına da göçten pay düşmüş.”⁶¹

İsrail’de Çerkes Kültürünün Muhafazası ve Çerkes Diasporası ile İlişkiler

Yaşadıkları ülkelerde devlet otoritesiyle geliştirdikleri uyumlu ilişkiler ile bilinen Çerkesler, İsrail’de de ülkenin sadık vatandaşları olarak

⁶⁰ KAFFED, “İsrail Çerkesleri”.

⁶¹ KAFFED, “İsrail Çerkesleri”.

kabul görmekte,⁶² sosyal yaşama diğer İsrail vatandaşları ile eşit ölçüde katılmakta ve Kafkasya'dan taşıdıkları geleneklerini korumayı sürdürmektedir. Örneğin düğünlerde hala Çerkes kaması ve kılıçları ile süslenmiş geleneksel kıyafetlerin giyilmesi ve evlilik ritüelleri gibi geleneksellikler büyük oranda devam ettirilmektedir. Kfar-Kama Köyü'nün girişine dikilen "at üzerinde bir Çerkes savaşçı" figürü köyün bir Çerkes köyü olduğunu sembolize eden önemli yapılardandır. Hem Kfar-Kama hem de Reyhaniye köylerinde Kiril harfleriyle yazılmış, İbranice ve Arapça çevirisi olan tabelaları görmek oldukça ilginç bir durumdur.⁶³ Çerkesler, İsrail toplumsal yaşamı ile bütünleşirken, ulusal kimlik ve dillerini korumakta da başarılı olmuşlardır. Müslüman kimlikleri de Çerkesleri asimilasyondan koruyan başlıca etkenler arasındadır.⁶⁴

Kfar-Kama Köyü'nde Çerkes kültürünün yaşatıldığı önemli merkezlerden biri de "Çerkes Kültür Mirası Merkezi" [İngilizce; The Circassian Heritage Center] isimli müzedir.⁶⁵ Müzenin sergi salonunda Çerkes tarihiyle ilgili fotoğraflar, belgeler, eserler, giysiler, mobilyalar ve antika-silahlar bulunmaktadır. Müze, Kfar-Kama'yı ziyaret eden kimseler için görülmesi elzem yerlerden biridir.⁶⁶

Çerkeslerin anavatanı Kafkasya günümüzde Rusya Federasyonu sınırları içerisinde ve Çerkeslerin Kafkasya ile olan ilişkilerinin niteliği İsrail-Rusya ilişkileriyle de yakından ilgilidir. Bilhassa "Soğuk Savaş" döneminde İsrail ile Sovyetler Birliği ilişkilerinin olumsuz seyri, Çerkeslerin de Kafkasya ile olan ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Ancak Sovyetler Birliği'nin son döneminde Mihail Gorbaçov ile düzelmeye eğilimine giren ilişkiler, 2000 yılında iktidara gelen Vladimir Putin ile ileri bir boyuta taşınmış,⁶⁷ ilişkilerin olumlu seyrinden faydalanan Çerkeslerin de bu oranda anavatanlarıyla iletişimleri artmıştır. İsrail ile Rusya arasında

⁶² Odatv.com, "Çerkesler Bu Akrabalarına Çok Şaşırarak", son güncelleme 20.04.2023 <https://odatv.com/cerkesler-bu-akrabalarina-cok-sasiracak-1907101200.html>

⁶³ Kafkas Evi, "İsrail Çerkesleri"; trthaber.com, "İsrail'deki Çerkes köyü adetlerini sürdürmeye devam ediyor", son güncelleme 20.04.2023 <https://www.trthaber.com/haber/dunya/israildeki-cerkes-koyu-adetlerini-surdurmeye-devam-ediyor-389281.html>.

⁶⁴ Kafkas Evi, "İsrail Çerkesleri".

⁶⁵ The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, "Circassian Heritage Center-Kfar Kama", son güncelleme 20.04.2023 <https://shimur.org/sites/circassian-heritage-center-kfar-kama/?lang=en>; Chen Bram, "21. Yüzyılda Çerkesler: İsrail'deki Adıgelerin Durumundan Alınacak Dersler", 412, 413.

⁶⁶ The Jerusalem Post, "From the Caucasus to the Galilee".

⁶⁷ The Jerusalem Post, "Despite Syria, Israel-Russia relations are the warmest in history", son güncelleme 20.04.2023 <https://www.jpost.com/Israel-News/Despite-Syria-Israel-Russia-relations-are-the-warmest-in-history-485062>.

varılan vize mutabakatıyla da turistik ziyaretlerin sayısı her geçen gün artmaktadır.⁶⁸ Gelişen İsrail-Rusya ilişkilerinin etkisiyle İsrail Çerkesleri günümüzde Kafkasya ile yakın ilişki içerisinde.⁶⁹

Kfar-Kama ve Reyhaniye’de her yıl “21 Mayıs 1864 Büyük Çerkes Sürgünü” anma etkinlikleri kapsamında bir dizi program düzenlenmektedir.⁷⁰ Bilhassa Kfar-Kama Köyü düzenlenen bu etkinliklerin merkezi konumundadır. Düzenlenen etkinliklere anavatan Kafkasya⁷¹ ve dünyanın diğer Çerkes diaspora temsilcileri tarafından da katılım sağlanmaktadır.⁷²

1990’lı yıllarda gelişen ulaşım ve iletişim imkânlarının da etkisiyle Kfar-Kama ve Reyhaniye köyleriyle Türkiye arasında bağlar kurulmaya başlanmıştır. Bu dönemde Türkiye Çerkesleri ile İsrail Çerkesleri arasında evlilikler gerçekleşmiştir.⁷³ Ayrıca dünyanın en büyük Çerkes diasporasına ev sahipliği yapan Türkiye’nin birçok yerleşim yerinde Kafkas-Çerkes sivil toplum örgütlenmeleri kurulmuştur. İsrail Çerkesleri, bu sivil toplum örgütleriyle sıklıkla bir araya gelmektedir ve karşılıklı ziyaretler

⁶⁸ *Ajanskafkas*, “İsraili Çerkes heyeti Kafkasya turunda”, son güncelleme 20.04.2023 <http://ajanskafkas.com/haber-arsivi/israili-cherkes-heyeti-kafkasya-turunda/>

⁶⁹ *Kafkas Evi*, “İsrail Çerkesleri”.

⁷⁰ Chen Bram, “21. Yüzyılda Çerkesler: İsrail’deki Adıgelerin Durumundan Alınacak Dersler”, 413; *Haber7.com*, “Çerkezlerin en rahat yaşadığı yer İsrail’de”.

⁷¹ Anavatan Kafkasya’ya geri dönüş Çerkes diasporası için bir ideal olarak tartışılmaktadır. Her ne kadar bu ideal Çerkes diasporasının tamamınca desteklene de dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan çok az sayıda Çerkes anavatanları Kafkasya’ya geri dönmüştür. Zira Kafkasya’daki siyasi istikrarsızlık, ekonomik zorluklar vd. nedenler anavatanına geri dönüşün önündeki önemli engellerdir. Jade Cemre Erciyes, “Sovyet Sonrası 25 Yılda Türkiye’den Kuzey Kafkasya’ya Geri Dönüşün Dönüşümü: Köprüleri Yakmaktan Köprüler Kurmaya” *Kafkasya Çalışmaları*, c. 2 s. 4 (2017): 1-30; İdeoloji, diaspora milletlerin kimlik inşası sürecinde önemli ve benzersiz bir rol oynamaktadır. İsraili Çerkesler açısından ise Kafkasya’ya göç fikri ideolojik bir eylemden ziyade, ancak pratik ve ekonomik hususlara dayanabilir. Chen Bram, İsrail’e göç eden Yahudiler ile Çerkeslerin kıyaslanamayacağını iddia etmektedir. Zira Yahudilerin Filistin’e kitlesel göçlerinin arka planında dini ve ideolojik bir fikir yatmaktadır. Bu ideolojik altyapı İsrail Çerkesleri açısından henüz gerçekleşmiş bir olgu değildir. Ancak toplumsal dayanışma ve etnik bilinç anlamında Çerkesler ve Yahudiler kıyaslanabilir. Zira Amerikalı Yahudiler de İsrail’e göç etmemelerine rağmen kültürel ve ideolojik bağlarını ve hatta desteklerini İsrail toplumuna sunmaktadırlar. Kısacası, aslında birey ikamet etmediği bir vatanın parçası olabilir. *Circassianworld.com* “Circassian Re-Immigration to the Caucasus, by Chen Bram”, son güncelleme 20 Nisan 2023 <https://www.circassianworld.com/diaspora/middle-east/1246-circassian-re-immigration>.

⁷² *Jinepsgazetesi.com*, “Kfar Kama: Kutup Yıldızı”, son güncelleme 20 Nisan 2023 <https://www.jinepsgazetesi.com/makale/kfar-kama-kutup-yildizi-2-1494>;

Çerkeslerin anma etkinliklerine dair bir çalışma için bkz. Emir Fatih Akbulat, “Türklerin ve Akraba Toplulukların Acı Yıl Dönümleri” ed. Mehmet Hacısalihoğlu. (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2023): 57-96.

⁷³ *Sabah.com*, “Kfar Kamalılar Türkiyeli damatları sevdi”.

gerçekleştirilmektedir.⁷⁴ Ayrıca Türkiye’de faaliyet gösteren sivil toplum örgütleriyle İsrail Çerkesleri arasında ortak etkinlikler ve dayanışma platformları da kurulmaktadır.⁷⁵

Türkiye ile Kfar-Kama’yı birbirine bağlayan tarihsel bir hadise de Çerkes Ethem Bey’in⁷⁶ bu köyde 1920’li yıllarda bir süre yaşamasıdır. Ethem Bey, Türkiye’den ayrılması sonrası kardeşi Reşit Bey ile önce Almanya’ya, ardından Hayfa’ya, daha sonra Kfar-Kama’ya gelerek köyün ileri gelenlerinden “Şhaloh” sülalesine mensup Said Bey’in evine misafir olmuştur. Ardından Ürdün’e giden Ethem Bey, köy ile bağı koparmamış, Kfar-Kama’ya gelip gitmiştir. 1949’da ölen Ethem Bey’in Kfar-Kama’da 6 ay yaşadığı ev ise şimdi müze ve kültür merkezine dönüştürülmüştür.⁷⁷

Çerkeslerin ve Yahudilerin Tarihsel Bağları

1870’li yıllarda Çerkeslerin Filistin bölgesine yerleşmelerinden yaklaşık 20 yıl sonra Doğu Avrupa menşeli Yahudi yerleşimciler de bölgeye gelmiş, ilk kolonilerini Kfar Tavor, Ilaniya ve Yavniel isimleriyle kurarak Çerkes köylerine komşu olmuşlardır. Bu dönemde Çerkes ve Yahudi yerleşimciler arasında sıcak ilişkiler kurulmuştur.⁷⁸ Çerkeslerin ve Yahudilerin derin tarihsel bağlara sahip oldukları iddia edilemese de günümüzde İsrail nüfusunun önemli bir bölümü eski Rus topraklarından Filistin’e göç eden Yahudilerden oluşmaktadır. Hatta İsrail’de İbranice ve İngilizceden sonra en fazla konuşulan dil Rusçadır.⁷⁹ Rusya kökenli Yahudilerin bir kısmı da Kafkasya ile tarihsel bağları olan insanlardır. Çerkeslerin ve Yahudilerin bu manada bir yakınlığa sahip oldukları

⁷⁴ *cerkesfed.org*, “İsrail Kfar Kama ve Türkiye Çerkesleri İstanbul Çerkes Derneğinde Buluşuyor”, son güncelleme 20 Nisan 2023 <http://www.cerkesfed.org/2017/09/07/israil-kfar-kama-ve-turkiye-cerkesleri-istanbul-cerkes-derneğinde-bulusuyor/>.

⁷⁵ *cerkesfed.org*, “Kfar Kama Xase ve İstanbul Çerkes Derneği Kardeş Dernek İlan Edildi”, son güncelleme 20 Nisan 2023 <http://www.cerkesfed.org/2017/09/15/kfar-kama-xase-ve-istanbul-cerkes-derneği-kardes-dernek-ilan-edildi/>.

⁷⁶ Çerkes Ethem, Türk Kurtuluş Savaşı’nın başlangıç safhasında kuvâ-yi seyyâre kumandanı olarak hizmet etmiş, ardından Mustafa Kemal Atatürk’e muhalefet ederek yurtdışına çıkmış, 9 Mayıs 1921’de kardeşleriyle birlikte gıyaben yargılanmış ve vatana ihanet suçlamasıyla idama mahkûm edilmiştir. 1938’de vatana dönmesi için çıkarılan affa rağmen yurda dönmemiş ve 1949 yılında Amman’da ölmüştür. Zekeriya Kurşun, “Çerkez Ethem,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 8 (1993): 275-276.

⁷⁷ *Haber7.com*, “Çerkezlerin en rahat yaşadığı yer İsrail’de”.

⁷⁸ *circassianworld.com*, “Restoration and Reconstruction of the Circassian Village Kfar Kama, by Orit Shwartz”.

⁷⁹ Mila Schwartz, “Exploring the Relationship between Family Language Policy and Heritage Language Knowledge among Second Generation Russian-Jewish Immigrants in Israel,” *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, v. 29 i. 5, (2008): 400-418; Shulamit Kopeliovich, “Reversing Language Shift in the Immigrant Family: A Case-Study of a Russian-Speaking Community in Israel” (Doctoral dissertation, Bar-Ilan University, 2006).

söylenbilir. Örneğin, Haziran 2016'da İsrail Barış Müzesi, II. Dünya Savaşında yaşanan "Yahudi Soykırımı" [Holokost] esnasında bir grup Yahudi çocuğu kurtarmış olan Çerkes köylülerini onurlandırmak için bir etkinlik düzenlemiş, Yair Auron'un Kafkasya'daki bir Çerkes köyü sakinlerinin ikinci dünya savaşı sırasında 32 Yahudi çocuğu kurtarmaları hadisesini anlattığı *Merhametin Yasağı* [İngilizce; *The Banality of Compassion*] isimli kitabının bir bölümü bu etkinlikte okunmuştur. Auron'un aktardığı hikâye şöyledir;

*"Alman ordusunun Leningrad'ın kapısında olduğu ve II. Dünya Savaşı'nın en yoğun yaşandığı döneminde, 13-14 yaşlarındaki bir grup Yahudi çocuğun Sovyet kontrolü altında bulunan Gürcistan'a trenle gönderilmeleri için bir girişimde bulunulur. Tren Kuzey Kafkasya'dan geçerken Alman ordusu tarafından bombalanır ve vagonlardan biri imha edilir. Bombalamada kaç kişinin öldüğü bilinmiyordur. Trenin zarar görmesi nedeniyle hayatta kalan çocuklar, bir Rus subayı eşliğinde dört at arabasıyla ilerler. Yerli halk tarafından Çerkes köylülerine girmemeleri zira katledilebilecekleri gerekçesiyle uyarılırlar. Nazi güçleri de zaten bölgededir. Ancak çocuklar aşırı düzeyde zayıf düşmüşlerdir ve hayatta kalabilmek için başka seçenekleri yoktur. Müslüman bir Çerkes köyü olan 'Besleney'e girdiklerinde, köyün erkek ahalisinin çoğu savaş dolayısı ile cephededir. Köylüler Çocukların Yahudi olduklarını biliyorlardır. Köylüler bir toplantı düzenler ve her hane halkının bir çocuğu barındırması kararına varırlar. Bu kararın köyün tamamını tehlikeye atabilecek bir eylem olduğunun farkındadırlar. Bu sebeple çocukları Çerkes isimleriyle kendi nüfuslarına kaydettirirler. 152 gün boyunca, Alman ordusuna rağmen bu aldatmayı sürdürürler. Bu dönemde sadece bir çocuk Naziler tarafından fark edilerek öldürülür. Savaşın sonra, çocukların bir kısmı aileleriyle yeniden bir araya gelir ve bazıları hayatlarının geri kalanını bu köyde devam ettirir."*⁸⁰

İsrail'de Eğitim ve Çerkes Dili

1960'lı yılların ortalarından 1970'li yılların ortalarına kadar geçen on yıllık dönemde İsrail'de yaşayan Çerkesler arasında etnik canlanış yaşanmış, bu dönemde Çerkesler tarih ve kültürleri hakkında kitap ve makalelere, otantik Çerkes müziğine ve ulusal giysilerin yeniden

⁸⁰ *wasns.org*, "Honoring Muslim Circassians who saved Jewish children", son güncelleme 20 Nisan 2023 <https://www.wasns.org/honoring-muslim-circassians> ; Haaretz, Avraham Burg, "The Righteous Yet Unrecognized: The Muslims Who Saved Jewish Children During WWII", <https://www.haaretz.com/life/books/2016-06-29/ty-article/.premium/the-muslims-who-saved-jewish-children-during-wwii/0000017f-e147-d804-ad7f-f1fffc7f0000>; Haaretz, Judy Maltz, "Israeli Jews and Arabs Plant 'Garden of the Righteous' to Honor Forgotten Holocaust Heroes", <https://www.haaretz.com/israel-news/2016-07-14/ty-article/.premium/garden-of-the-righteous-honors-forgotten-holocaust-heroes/0000017f-dbc0-d856-a37f-ffc0dc440000>

canlandırılması gibi çabalara ilgi göstermiştir.⁸¹ 1971’de İsrail Millî Eğitim Bakanlığı’nın Çerkesçenin okullarda öğretilmesine onay vermesi sonrası açılan köy okullarına ABD Michigan’dan Profesör John Catford davet edilerek, Kfar-Kama’lı Çerkeslere iki ay boyunca dilbilgisi teknik eğitimi verilmiştir. 1994 yılında İsrail Eğitim Bakanlığı Kafkasya’dan getirilecek bir öğretmeni finanse etmeyi kabul etmiştir.⁸² Çerkes tarihinin ve geleneğinin en önemli miraslarından biri de Çerkes dilidir. Çerkesçenin farklı lehçeleri ile korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması günümüzde tüm Çerkes diasporası için en öncelikli ödevlerden biri olarak kabul edilmekte⁸³ ve bu amaçla birçok çalışma yapılmaktadır.⁸⁴ İsrail Çerkesleri de Çerkes dilinin muhafazası için ilkökul çağlarından itibaren Çerkesçe eğitim hakkını elde etmişlerdir.⁸⁵ Zira Kreindler ve Bram’ın 1995 yılında yaptıkları çalışmalarının sonucunda İsraili Çerkeslerin anadillerini korudukları anlaşılmıştır.⁸⁶

Çerkesler, yaşadıkları coğrafyalarda diğer kültürler ile etkileşime girme ve bu yeni kültürü benimseme konusunda hoşgörülü bir toplumdur. Anavatanlarında sürgün edilen bu halk için kültürel kodlarının yeniden biçimlenmesi, iletişimlerini kolaylaştıran bir adımdır. İsrail Çerkeslerinin tamamına yakını İbraniceyi bilen ve en azından iki dil konuşan insanlardır. Bu durumlarında kuşaklar boyunca bir değişiklik olmamış ve yıllarca iki dilli olarak kalmayı başarabilmişlerdir. İsrail Çerkesleri, “bir azınlık topluluğun kendi ana dili ile toplumun çoğunluğunu oluşturanların kullandığı dil arasında işlevsel bir ayırım yapıp, bu ayırımın sürdürülebilirliği” varsayımını doğrulayacak kanıtlar sağlamaktadır.⁸⁷

İsrail Çerkesleri: Ülkenin Eşit Vatandaşları mı? Yoksa Azınlık Bir Grup mu?

Etnik, kültürel ve dini çeşitliliğe sahip bir toplum olan İsrail’de yüksek düzeyde gayri resmî ayrımcılık söz konusudur. Gruplar toplumdaki rolleri, dîni inançları ve etnik kimlikleri nedeniyle sektörel bir

⁸¹ Stern, “Education Policy Toward to Circassian Minority of İsrail,” 175-184.

⁸² *Kafkas Evi*, “İsrail Çerkesleri”.

⁸³ Asher Shafir, “Ethnic Minority Languages in Israel”.

⁸⁴ *istanbulkafkaskultur.org*, Adigece (Adigey-Batı Lehçesi) Kursu Başlıyor”, son güncelleme 20 Nisan 2023 <http://istanbulkafkaskultur.net/adigece-adigey-bati-lehcesi-kursu-basliyor/>; KAFFED, “Adigece Öğreniyorum”, son güncelleme 20 Nisan 2023 <http://www.kaffed.org/kultur-sanat/adigece.html>

⁸⁵ *The Jerusalem Post*, “From the Caucasus to the Galilee”; Chen Bram, “21. Yüzyılda Çerkesler: İsrail’deki Adigelerin Durumundan Alınacak Dersler,” 408-411.

⁸⁶ Isabelle Kreindler, Marsha Bensoussan, Eleanor Avinor, Chen Bram. “Circassian Israelis: Multilingualism as a Way of Life”.

⁸⁷ Ashter Stern, “Education Policy Toward to Circassian Minority of İsrail”.

şekilde ayrıştırılmaktadır. Bu sayede güçlü kültürel, dîni, ideolojik ve etnik kimliklerini sürdürmektedir.⁸⁸ Fakat İsrail Dış İşleri Bakanlığı'nın İsrail'de yaşayan azınlıkları tanımlanırken Çerkesler ile ilgili;

“Kuzeydeki iki köyde yoğunlaşan, yaklaşık 4 bin kişiden oluşan Çerkesler, ne Arap kökenini ne de daha geniş İslam topluluğunun kültürel geçmişini paylaşmamalarına rağmen Sünni Müslümandırlar. Aynı bir etnik kimliği korurken, ne Yahudi toplumu ne de Müslüman toplumu içinde asimile olmadan İsrail'in ekonomik ve ulusal meselelerine katılmaktadırlar.”⁸⁹

şeklinde yaptığı tanımlama, Çerkeslerin İsrail Devleti ile iyi ilişkilere sahip olduğunu açıklar niteliktedir. Zira günümüzde İsrail'de yaşayan 4 bin kadar Çerkes'in⁹⁰ İsrail toplumuna entegrasyonları üst düzeydedir. Çerkesler etnik farklılıklarını koruyarak birlikte yaşama ve İsrail'e bağlılığa dayalı bir etnik kimlik özelliği göstermektedirler.⁹¹

1948 Arap-İsrail Savaşı'ndan itibaren Çerkesler, “Azınlıklar Birimi” [İngilizce; The Minorities Unit] adı verilen özel bir birim bünyesinde, İsrail Silahlı Kuvvetleri'nde askerlik yapmaktadırlar. Çerkeslerin 1958 yılında dönemin Başbakan ve Savunma Bakanı David Ben Gurion'a, yaptıkları resmî başvurunun kabul edilmesi sonrası İsrail Silahlı Kuvvetleri'nin sınır polisi ve İsrail polisi gibi tüm düzenli güvenlik birimlerine de girerek üst kademelerde görev almaya başlamışlardır.⁹² Son yıllarda Çerkesler, İsrail ordusu ve iç güvenlik teşkilatında görev alabilme hakları dolayısı ile ağırlıklı olarak bu mesleklere yönelmişlerdir. Hatta İsrail ordusunda subay rütbesinde birçok Çerkes bulunmaktadır.⁹³

Filistin-İslam toplumunun kültürel geçmişini paylaşmayan Çerkeslerin⁹⁴ Sünni-Müslüman olmaları ve İslam dininin ritüellerine

⁸⁸ Asher Shafir, “Ethnic Minority Languages in Israel”.

⁸⁹ İngilizcesi için bkz. “The Circassians, comprising some 4,000 people concentrated in two northern villages, are Sunni Muslims, although they share neither the Arab origin nor the cultural background of the larger Islamic community. While maintaining a distinct ethnic identity, they participate in Israel's economic and national affairs without assimilating either into Jewish society or into the Muslim community. Israel Ministry of Foreign Affairs, “People: Minority Communities”, son güncelleme 20 Nisan 2023

<http://www.mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/People/Pages/SOCIETY-%20Minority%20Communities.aspx>.

⁹⁰ Yaklaşık rakamlarla; 2.500 kişi Kfar-Kama; 1.000 kişi Reyhaniye; 25 aile Yahudi yerleşim birimlerinde. Asher Shafir, “Ethnic Minority Languages in Israel”.

⁹¹ Ashter Stern, “Education Policy Toward to Circassian Minority of İsrail”.

⁹² *circassianworld.com*, “Restoration and Reconstruction of the Circassian Village Kfar Kama, by Orit Shwartz”.

⁹³ *Kafkas Evi*, “İsrail Çerkesleri”; *Languages of the World*, “Circassians in Israel”.

⁹⁴ *Languages of the World*, “Circassians in Israel”.

uymalarına rağmen Filistinli-Araplar ile sosyal ve siyasal anlamda bir ortaklık kurdukları da söylenemez. Çerkesler İsrail-Filistin çatışmasının da dışında kalmayı tercih etmektedir.⁹⁵ İsrail Çerkeslerinin Arap komşuları ile ideolojik ve dîni bir dayanışmaya girmeyişleri onların yarı geleneksel bir Müslüman toplum olmalarından kaynaklanmaktadır. Zira Çerkeslerin “Adige-khabze” olarak adlandıkları gelenekleri İslami hassasiyetlerine nazaran daha fazla önem arz etmektedir.⁹⁶ Örneğin Kfar-Kama’daki “Çerkes Kültür Mirası Merkezi”nin eş-kurucusu Zoher Thawcho, Çerkeslerin, Araplar ve Yahudiler arasında kurdukları ilişkilerinin dengeli ve tarafsız bir çizgide ilerlediğini iddia etmektedir;

“Geleneksel olarak hem Yahudiler ile hem de Araplar ile onlar kendi aralarında kavga ederken dahi dostuz, ‘İsrail’in yaptığı her şeyi kutsal görmüyoruz, Arap devletlerinin veya Filistinlilerin yaptıklarını da... ‘Bundan böyle seninleyiz, yani birbirimize düşmanız’ demiyoruz.”⁹⁷

Fiziksel görünümünün klasik önyargıların aksine Müslüman-Arap imajının çok uzağında olması nedeniyle İsrail güvenlik güçlerinin yaşadıkları şaşkınlık birçok İsrailli Çerkes tarafından anlatılmaktadır. Örneğin Eleonore Merza, “İsrailli Çerkesler: Arap olmayan Araplar” [İngilizce; “The Israeli Circassians: non-Arab Arabs”] isimli çalışmasında şöyle söylemektedir;

“Bir gün Musa ile Kudüs’teki tahana merkazit’te [merkezi otogarda] metal detektöründen geçtik. [Musa’nın] Geçmesine izin verdiler ama sıra bana gelince kimliğimi istediler. Konuştuğumuzu gördüklerinde onun da kimliğini istediler. Kızıl saçları ve mavi gözleri dolayısıyla onun Aşkenaz olduğunu düşündüler. Adının Musa olduğunu gördüler –kulağa oldukça Arapça geliyordu ve ona Arap olup olmadığını sordular, zira soyadı hiç de Arapça değildi o da Çerkes olduğunu söyledi. Sonra ona hangi dinden olduğunu sordular, o da ‘Müslüman’ dedi. Şaşırdılar.”⁹⁸

⁹⁵ *The Jerusalem Post*, “From the Caucasus to the Galilee”.

⁹⁶ Bram, “Muslim Revivalism and the Emergence of Civic Society: A Case Study of an Israeli-Circassian Community”; Chen Bram, “21. Yüzyılda Çerkesler: İsrail’deki Adıgelerin Durumundan Alınacak Dersler”, 409.

⁹⁷ İngilizcesi için bkz. “We’ve traditionally been friends with both Jews and Arabs, even when they were fighting among themselves,” said Zoher Thawcho, the 39-year-old co-founder of the Circassian Heritage Center in Kfar Kama. “We don’t see everything Israel does as holy, nor what the Arab states or Palestinians do.... It’s not as if we say, ‘From now on we’re with you, so we’re enemies of the other.’” *The Forward Jewish Independent Nonprofit*, “Circassians Are Israel’s Other Muslims Read by Oren Kessler”.

⁹⁸ İngilizcesi için bkz. “One day, I was at the tahana merkazit [central bus station] in Jerusalem with Mussa and we went through the metal detector. They let him go through but when it was my turn, they asked for my identity card. They saw that we kept talking together so they asked

İsrail toplumunda ve güvenlik güçlerinde Müslüman-Arap nüfusa karşı hâkim önyargılar olduğu bilinmektedir. Örneğin Ryan D. Enos ve Noam Gidron “Farklı Toplumlarda Dışlanma ve İşbirliği: İsrail’den Deneysel Bulgular” [İngilizce; “Exclusion and Cooperation in Diverse Societies: Experimental Evidence from Israel”] isimli çalışmalarında İsrail’de yaşayan Müslüman Arap nüfusa karşı İsrail vatandaşı Yahudi nüfusun taşıdığı önyargılar üzerinde durmuşlardır. Bu araştırmanın sonuçlarına göre İsrail vatandaşı Yahudiler Müslüman Araplar ile aynı işyerinde çalışmayı ve aynı bölgede yaşamayı tercih etmedikleri gibi Arap komşuları ile herhangi bir ticari bağ kurmaktan da kaçındıkları savunulmaktadır.⁹⁹ İsrail Çerkesleri ise Sünni Müslüman bir toplum olmalarına karşın Yahudi çoğunluğun dışlama eğilimlerinden Araplar ile aynı düzeyde etkilenmemektedir. Ancak yine de Musa isimli İsraili Çerkesin Kudüs otobüs terminalinde Müslüman kimliği dolayısı ile yaşadığı olay ve benzeri diğer hadiseler Çerkeslerin günlük hayatta İsrail vatandaşı Yahudilerce ne tür dışlanmalara maruz kalabileceklerini de göstermektedir.

İsrail Çerkeslerinin Sorunları

Her ne kadar Çerkesler İsrail Devleti ile uyumlu ilişkilere sahip olsalar da Müslüman kimlikleri dolayısı ile İsrail’de dışlanmaya maruz kaldıkları durumlarla da karşılaşabilmektedirler.¹⁰⁰ Reyhaniyeli bir üst düzey Çerkes askerin eşinin anlattığı hadiseden de;

“Çok seyahat ediyoruz ve yurt dışına uçtuğumuz zaman herkes gibi Tel-Aviv’den uçuyoruz. Güvenlik kontrolünden geçtiğimizde sıklıkla sorunlar çıkıyor. Geçen sefer on sekiz yaşında bir çocuk bizden kimlik kartlarımızı göstermemizi istedi. Gülümsüyordu ama kimliklerimizi verdik ve üzerlerinde isimlerimizi görünce gülümsemesi kayboldu. On sekiz yaşındaki bir İsraili için ismimiz kulağa çok Arapça geliyor. Beklememizi istedi ve komutanını aradı. X [anlatıcının kocası] ona sorunun ne olduğunu sordu [...] sorunun ne olduğunu gayet iyi biliyorduk... ve o ona kısaca beklememiz gerektiğini söyledi, hepsi bu. Komutanı geldi ve sorunun ne olduğunu sordu. Ona kimliklerimizi ve ismimizi verdi. Önce nereye, ne amaçla, ne kadar süreliğine gittiğimizi sordu. Kızdım ama bir şey demedim ve o anda X [kocası] askeri kimlik kartını çıkardı... Güvenlik görevlisi

for his I.D. too. He is a redhead and has blue eyes so they thought he was Ashkenazi. But they saw his name ‘Musa’ – that sounds quite Arabic and they asked him if he was Arab, but then his family name doesn’t sound Arabic at all so he explained that he was Circassian. Then, they asked him what religion he was and he said ‘Muslim’. They were dumbfounded.” Merza, “The Israeli Circassians: non-Arab Arabs”.

⁹⁹ Ryan D. Enos, Noam Gidron, “Exclusion and Cooperation in Diverse Societies: Experimental Evidence from Israel,” *American Political Science Review*, v. 112, i. 4 (2018): 742-757.

¹⁰⁰ *Languages of the World*, “Circassians in Israel”.

*oldukça utanmıştı. X onun üstü olabilirdi; o özür diledi. X ve ben ya da çocuklar, hepimiz İsraili gibi görünüyoruz; Ben sarışınım ve herkes benim Aşkenaz olduğumu düşünüyor ve biz de tüm İsraililer gibi mükemmel İbranice konuşuyoruz... Arap görünümlü insanların aksine, güvenlikte nadiren kontrol ediliyoruz ama kontrol edildiğinde ve güvenlik görevlileri ismimizi gördüğünde diğerleriyle aynı sorunları yaşıyoruz”.*¹⁰¹

Anlaşılacağı üzere, İsraili Çerkesler sosyal yaşantılarında Müslüman kimlikleri dolayısı ayrımcılığa maruz kalabilmektedir. Zira İsrail-Yahudi toplumunun Müslümanlara karşı taşıdığı önyargılar¹⁰² Müslüman isimleri ve kimlikleri dolayısıyla Çerkeslerin zaman zaman dışlanmalarına neden olmaktadır. Ayrıca İsrail’de yaşayan birçok Yahudi, Çerkeslerin varlıklarının farkında değildir ve bu sebeple İsrail’de var olan genel Müslüman karşıtı ayrımcılığa maruz kalmaktadırlar.¹⁰³

Çerkeslerin İsrail güvenlik birimlerinde görev almalarına rağmen, diğer kamu kurumlarında aynı haklara sahip oldukları söylenemez. Örneğin “Kfar-Kama Kent Konseyi” başkanı Jalal Nafso, *Haaretz*’te yayınlanan bir açıklamasında Çerkes gençlerinin Müslüman kimlikleri dolayısı ile taşıdıkları isimlerin İsrail’de memurluk görevine atanmalarını engellendiğini iddia etmiştir;

¹⁰¹ İngilizcesi için bkz. “We travel a lot and when we fly abroad, we fly out of Tel-Aviv, like everyone else. When we go through the security check, problems often arise. Last time, an eighteen-year-old kid asked us to show our identity cards. She was all smiles, but we gave her our IDs and when she saw our names on them, her smile disappeared. For an eighteen-year-old Israeli, our name sounds very Arabic. She asked us to wait and called her manager. X [the narrator’s husband] asked her what the problem was [...] we knew full well what the problem was... and she curtly answered him that we should wait, that was all. Her manager arrived and asked what the problem was. She handed him our identity cards and gave our name. He first asked us where we were going, for what purpose, for how long. I was furious but I didn’t say anything, and at that moment, X [her husband] produced his district officer identification card... The security officer was quite embarrassed. X could have been his superior; he apologized. X and I, or the kids, we all look Israelis; I am blond and everyone always thinks I am Ashkenazi, and we speak perfect Hebrew, like all Israelis... Unlike the Arab-looking people, we rarely get checked at the security, but when we do get checked and when the security agents see our names, we have the same problems as the others. Eleonore Merza, “The Israeli Circassians: non-Arab Arabs”.

¹⁰² Ryan D. Enos, Noam Gidron, “Exclusion and Cooperation in Diverse Societies: Experimental Evidence from Israel”.

¹⁰³ *Languages of the World*, “Circassians in Israel”.

*“[Genç insanlar] terhis olan asker ve subayları görüyor ve onları neler bekliyor? Devlet işlerine atanıyorlar mı? Hayır. Neden? Çünkü isimleri Celal.”*¹⁰⁴

Nüfusları 4 bin kişi ile sınırlı olan İsrail Çerkesleri için evlilik müessesesi, bu insanların geleceği açısından, ciddi bir risk altındadır. Zira Yahudiler ile Çerkesler arasında evlilik bağlarının kurulması önünde dini ve kültürel engeller vardır. Arap-İslam geleneğinde kendileri gibi Sünni-Müslüman olan Çerkesler ile evlilik önünde bir engel olmamasına karşın, Çerkeslerin Araplar ile evlilikleri de asimilasyona yol açacağı gerekçesiyle Çerkesler tarafından onaylanmamaktadır.¹⁰⁵

Ayrıca İsrail’de Çerkes dilini ve kültürünü korumak gittikçe daha da zorlaşmaktadır. Küçük bir azınlık grup olarak bu ülkede yaşayan Çerkesler için ikincil ve hatta üçüncül bir dil olarak Çerkesçeyi muhafaza etmek kolay bir durum değildir.¹⁰⁶

Kfar-Kama ve Reyhaniye köylerinin ekonomik anlamda yetersizliği Çerkeslerin İsrail’in büyük kentlerine göç etmelerini kaçınılmaz kılmaktadır. İsrail Çerkesleri zaman zaman Rusya ve Kafkasya’da yaşanan siyasi ve etnik problemlere rağmen anavatanları Kafkasya’ya dönmeyi düşünmektedir.¹⁰⁷ Ancak unutulmamalıdır ki Rusya, diasporadaki Çerkeslerin Kafkasya’ya geri dönüşlerini desteklememekte ve engeller koymaktadır.¹⁰⁸

Arap-İsrail çatışması içinde Sünni-Müslüman bir azınlığın İsrail ordusunda görev almasının getirdiği riskler kaçınılmazdır. Zira Çerkes erkeklerinin İsrail ordusunda zorunlu-askerlik hizmetini yerine getirmeleri Araplar nazarında Yahudi yanlısı olarak addedilmelerine neden olmaktadır.¹⁰⁹ Müslüman kökenlerinden dolayı Yahudi çoğunluğun içerisine dâhil olamayan Çerkeslerin, İsrail Devletine olan bağlılıklarından

¹⁰⁴ İngilizcesi için bkz. “[young people] see soldiers and officers who have been discharged, and what is waiting for them? Do they get appointed to government jobs? No. Why? Because their names are Jalal.” *Languages of the World*, “Circassians in Israel”.

¹⁰⁵ Chen Bram, “21. Yüzyılda Çerkesler: İsrail’deki Adıgelerin Durumundan Alınacak Dersler” s. 408; *The Jerusalem Post*, “From the Caucasus to the Galilee”.

¹⁰⁶ *Languages of the World*, “Circassians in Israel”.

¹⁰⁷ *Languages of the World*, “Circassians in Israel”.

¹⁰⁸ *Hürriyet Daily News*, “Syrian Circassians Wait for Trip Back to Russia”, son güncelleme 20 Nisan 2023 <http://www.hurriyetdailynews.com/syrias-circassians-wait-for-trip-back-to-Russia.aspx?pageID=238&nid=40925>, 02.04.2017; Open Democracy, “Circassians Come Home”, son güncelleme 20 Nisan 2023 <https://www.opendemocracy.net/od-Russia/svetlana-bolotnikova/circassians-come-home>

¹⁰⁹ *Languages of the World*, “Circassians in Israel”.

dolayı da Filistin toplumu ile entegrasyonları gerçekleşmemiştir. Meseleye dair Reyhaniyeli bir Çerkes şöyle söylemektedir;

*“Yahudiler için biz sadece Müslümanız ve Araplar için biz İsrailiyiz.”*¹¹⁰

İsrail’de Azınlık Problemi ve Yahudi Ulus Devlet Yasası

Dünya Yahudilerinin dini ve ideolojik motivasyonlarla Filistin topraklarına göç ettirilmesi yoluyla kurulmuş olan İsrail unutulmamalıdır ki sadece Yahudilerden oluşan bir devlet değildir. Yaklaşık 9 milyonluk İsrail nüfusunun %25’i azınlıklardan oluşmaktadır.¹¹¹ Çerkesler ise yaklaşık 4 bin kişilik nüfusları ile İsrail’in en küçük azınlık topluluklarından biridir.¹¹²

İsrail Merkezi İstatistik Bürosu [İngilizce; The Central Bureau of Statistics (CBS)], 2009 yılında İsrail nüfusunu “Yahudi, Arap ve diğerleri” olmak üzere üç kategoriye ayırmıştır. 1995 yılına kadar “Arap” ve “diğerleri” kategorileri aynı grupta değerlendirilmekteydi. Ancak Çerkesler ne Yahudi ne de Arap kategorisindedirler. “Diğerleri” kategorisi ise Yahudi şeriatına göre Yahudi sayılmayan bir kısım Rus göçmenler ve yabancı işçilerden oluşmaktadır. CBS’nin kullandığı diğer bir kategori de “Yahudiler, Müslümanlar, Hristiyanlar ve Dürziler” olarak sınıflandırılan “dini ayrım” olmuştur. Bu kategoriye göre ise Çerkesler Müslüman olarak sınıflandırılmıştır. Ancak bazı resmi belgelerde Çerkesler “Dürzi” azınlığa dâhil edilmişlerdir. İsraili antropolog Chen Bram Çerkeslerin tanımı ile ilgili İsrail Devletine verdiği raporda Çerkesleri Sünni-Müslüman olmalarına karşın kendilerini etnik-kültürel kodlarıyla, ne Arap ne de Filistinli, sadece Kafkasyalı-Çerkes olarak tanımladıklarını belirtmiştir;

¹¹⁰ İngilizcesi için bkz. “To the Jews, we are mere Muslims and to the Arabs, we are Israelis.” Eleonore Merza, “The Israeli Circassians: non-Arab Arabs”.

¹¹¹ Asher Shafrir, “Ethnic Minority Languages in Israel”; Eylül 2018 sayımına göre İsrail’in toplam nüfusu 8.907.000 kişidir. Yahudi nüfus ise 6.625.000 kişi ile ülke nüfusunun %74,4’ünü oluşturmaktadır. 1.864.000 kişi ile Araplar ise ülkenin %20,9’unu oluşturmaktadır. Resmi verilerde “diğerleri” olarak ifade edilen İsrail vatandaşları ise %4,7 [Arap-olmayan, Hristiyan, Bahai vd.] ile 418.000 kişi kadardır. jewishvirtuallibrary.org “Vital Statistics: Latest Population Statistics for Israel”, son güncelleme 20 Nisan 2023

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/latest-population-statistics-for-israel>.

¹¹² Israel Ministry of Foreign Affairs, “People: Minority Communities”.

“İsraili Arapların çoğu gibi onlar da Sünni Müslümanlar, ancak kendilerini İsrail’deki diğer Sünnilerden farklı, ayrı bir topluluk olarak tanımlıyorlar ve bu şekilde kabul ediliyorlar.”¹¹³

2018 yılında İsraili Çerkesleri de ilgilendiren olumsuz bir gelişme yaşanmış, Temmuz ayında kabul edilen “Yahudi Ulus Devlet Yasası” ile İsrail’de Yahudi olmayan kimselerin asli vatandaş olarak kabul edilmedikleri deklare edilmiştir. Zira İsrail Parlamentosunda sert tartışmalara neden olan ve 62 evet, 55 hayır oyuyla kabul edilen yasa, beraberinde birçok sorunu da getirmektedir. Dönemin Başbakanı Binyamin Netanyahu liderliğindeki aşırı sağcı koalisyon hükümetinin desteğiyle kabul edilen yasa, “Araplara karşı ırkçılığı ve ayrımcılığı kanunla hükme bağlayacağı ve sistematik hale getireceği” gerekçesiyle İsrail’de yaşayan Arapların ve bazı sol kesimlerin tepkisini çekmiştir. Bu yasa ile İsrail vatandaşı olan 2 milyona yakın Filistinli-Arap’ın hakları yok sayılmaktadır.¹¹⁴ “Yahudi Ulus Devlet Yasası” iki farklı vatandaş modeli öngörmektedir. Buna göre, ülkenin yaklaşık %20’sini oluşturan Araplar ikinci sınıf vatandaş konumuna indirilmiştir ve Arapça resmi dil olmaktan çıkarılmış, ülkenin tek resmi dili İbranice olarak kabul edilmiştir. Tasarının en çok tepki çeken diğer maddeleri arasında, şu hükümler yer almaktadır;

- İsrail bir Yahudi devletidir
- Ülkede kendi kaderini tayin etme hakkı sadece Yahudilere aittir
- İsrail dünyadaki tüm Yahudilerin tarihi anavatanıdır
- Dünyadaki tüm Yahudilerin İsrail’e dönme hakkı vardır
- Yahudilerin dini günleri resmi tatil sayılacaktır ve İsrail’in başkenti Kudüs’tür

Tasarıda “İsrail tüm dünyadaki Yahudilerin tarihi anavatanıdır” (Israel as the Nation-State of the Jewish People) maddesiyle Filistinlilerin tarihi varlığı ve hakları görmezden gelinmektedir.¹¹⁵ Her ne kadar “Yahudi Ulus Devlet Yasası” İsrail Devletinin Araplar ile yaşadığı sorunun bir neticesi olsa da İsraili Çerkesler de bu yasa neticesinde ülkenin ikinci düzey vatandaşı konumuna indirilmişlerdir.¹¹⁶

¹¹³ İngilizcesi için bkz. “Like most Israeli Arabs, they are Sunni Muslims, but they describe themselves as a separate community, distinct from the other Sunnis in Israel, and are recognized as such.” Eleonore Merza, “The Israeli Circassians: non-Arab Arabs”.

¹¹⁴ Anadolu Ajansı, “Yahudi Ulus Devlet Yasası: Irkçılığın meşrulaştırılması”, son güncelleme 20 Nisan 2023 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/yahudi-ulus-devlet-yasasi-irkciligin-mesrulasirilmasi/1208359>.

¹¹⁵ Anadolu Ajansı, “Yahudi Ulus Devlet Yasası: Irkçılığın Meşrulaştırılması”.

¹¹⁶ Eleonore Merza, “The Israeli Circassians: non-Arab Arabs”.

Sonuç

Çerkesler 1870’li yıllarda iskân edildikleri Filistin topraklarında Arap komşuları ile iyi ilişkiler geliştirememişlerdir. Dilleri ve gelenekleri dolayısıyla dışlanmışlar, Sultanın jandarmaları olarak görülmüşler ve Arap milliyetçilerinin ve Dürzi kabilelerinin hedefi olmuşlardır. Muhtemelen bu sebeple iskânlarının başından itibaren Yahudi komşularıyla dostane ilişkiler kurmuşlardır. 1920 yılında kurulan İngiliz manda idaresi 1948 yılında İsrail Devletinin ilanı ile son bulduğunda Çerkesler artık İsrail Devletinin vatandaşları olmuşlardır. Filistinli Arapların İsrail işgaline karşı direnişi, kendileri gibi Sünni Müslüman olan Çerkesler tarafından sahiplenilmemiş, aksine İsrail hükümetleri ile ilişkileri olumlu seyrini korumuştur. Buna rağmen 1948 sonrası herhangi bir Arap-Çerkes çatışması da kayıtlara geçmemiştir.

Çerkesler ve Rusya Yahudilerinin tarihi araştırıldığında her iki milletin de Rus saldırganlığının hedefleri oldukları anlaşılacaktır. Çerkes sürgününün yaşandığı dönemde Rusya’da büyük pogromlar meydana gelmiş, yüzbinlerce Yahudi sürgün edilmiş ve bu baskı ortamı Siyonist hareketin/ideolojinin Rusya Yahudileri arasında taraftar bulmasına neden olmuştur. Günümüz Yahudi toplumunun bu tarihi geçmiş nedeniyle Çerkesler ile sosyal uyumlarını kolaylaştırdıklarını söylemek iyi niyetli bir yorum gibi görünebilir fakat etkili faktörler arasında sayılmasında da bir mahsur yoktur.¹¹⁷ Sonuç olarak Çerkesler, İsrail Devleti ve İsraili Yahudi vatandaşların sosyal uyumlarını kolaylaştıran nedenler;

- Tarihi benzerlik [sürgün tarihi ve diaspora kültürü]
- Tarihsel olarak Arap-milliyetçileri ile çatışma hali
- Çerkeslerin Filistin’in bağımsızlığı idealini siyasi anlamda destekleyen hareketlere katılmamaları
- Çerkeslerin İsrail güvenlik birimlerinde görev almaları

¹¹⁷ Ryan D. Enos ve Noam Gidron tarafından yapılan bir çalışma İsraili Yahudilerin, İsrail’in Arap vatandaşları ile sosyal uyum derecelerini ölçmüş ve sonuç olarak kamu yararının ve şahsi çıkarların zarar görmesine rağmen Yahudilerin İsrail vatandaşı Araplar ile sosyal ve ekonomik anlamda iletişim kurmamayı tercih ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Ancak İsraili Çerkesler İsrail vatandaşı Yahudiler tarafından dışlanmaya maruz kalmadıkları gibi sosyal uyumları da üst düzeydedir. Bu manada İsraili Yahudilerin Çerkesleri diğer Müslüman unsurlardan bilhassa Filistinli Araplardan ayrı değerlendirdikleri iddia edilebilir. Ancak benzer bir amprik araştırma ile İsraili Yahudilerin ve İsraili Çerkeslerin uyum düzeylerinin değerlendirilmesi çok daha güvenilir datalara ulaşılmasını sağlayacaktır. Bkz. Ryan D. Enos, Noam Gidron, “Exclusion and Cooperation in Diverse Societies: Experimental Evidence from Israel”.

- Çerkeslerin ekonomik, sosyal ve siyasal anlamda geniş haklara sahip olmaları
- Eğitim, dil ve kültür yaşantılarını kısıtlayan herhangi bir devlet baskısına maruz kalmamaları, aksine desteklenmeleri

ve diğer birçok neden İsrail'de yaşayan Çerkeslerin sosyal uyumlarını kolaylaştıran faktörler olarak sıralanabilir. İsrail Çerkeslerinin sorunları ise;

- İsrail toplumunun Müslümanlara karşı taşıdığı önyargılar
- Müslüman kimlikleri dolayısı dışlanma
- Güvenlik güçleri dışındaki devlet kurumlarında görev alamama
- Nüfusun azlığı dolayısıyla İsrail toplumunda bilinmeme
- Evlilik kurumunu sürdürmenin önündeki dini ve kültürel engeller
- Kültürün ve dilin korunmasının önündeki yapısal engeller
- Ekonomik zorluklar nedeniyle büyük kentlere göç ve bu sebeple Çerkes asimilasyonunun hızlanması
- İsrail ordusuna hizmet etmelerinin yarattığı güvenlik riskleri
- Yahudi ulus devlet yasasının neden olduğu ikinci sınıf vatandaş statüsü

olarak sıralanabilir. Yaşadıkları kanlı savaşlar ve sürgünler neticesinde ait olmadıkları topraklara iskân edilen beşinci nesil İsrail Çerkesleri, İsrail-Filistin çatışması içinde, Sünni Müslüman bir millet olarak yaşamaya devam etmektedir.

Kaynakça

- Akbulat, Emir Fatih. "Büyük Doğu Krizinde (1875-1878) İngiliz Kamuoyu ve Dış Politikasında Çerkes İmajı". Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2023.
- Akbulat, Emir Fatih. "Syrian Circassians in the Context of the Syrian Refugees' Issue: Nature of the Problem on the Basis of the International Community in Turkey and Russia and Suggested Solutions". *Central European Journal of Politics* v.3 i. 1 (2017): 1-25.
- Akbulat, Emir Fatih. "Türklerin ve Akraba Toplulukların Acı Yıl Dönümleri" ed. Mehmet Hacısalihoglu. (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2023): 57-96.
- Akbulat, Emir Fatih. "Uluslararası Göç Ağları ve Dayanışma Türkiye ve Suriye Çerkesleri Buluşması: İstanbul ve Balıkesir Orhanlı ve Atkoy Yerleşim Birimleri Örneği", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, 2017.
- Akyüz, Orat Jülide, Nebihat Oran Arslan, "Kafkaslardan Arap Topraklarına Kafkas Muhacirleri. 1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün". *1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*. Ed. M. Hacısalihoglu, 485-516. İstanbul: BALKAR & IRCICA. (2014):485-513.
- Aslan, Cahit. "1864 Trajedisi". *Sürgün/Exile 21 MAYIS/ MAY 21 1864*. Ankara: Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı. (2011): 89-115.
- Bağçeci, Yahya, "İngiltere Parlamento Tutanaklarında 1876 Bulgar İsyanı", *International Journal of Social Science* sy. 24 (2014): 216.
- Berzeg, Nihat. *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*. İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2006.
- Bilge, Sadık Müfit. "Çerkesler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, gözden geçirilmiş 2. basım EK-1. cilt: 287-290. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Bram, Chen. "21. Yüzyılda Çerkesler: İsrail'deki Adıgelerin Durumundan Alınacak Dersler". çev. M. Nesij Huvaj, Geçmişten Geleceğe Çerkesler Kültür, Kimlik, Siyaset. 21. Yüzyılda Çerkesler Sorunlar ve Olanaklar Bildiriler Kitabı. Ed. S. Alankuş, E. O. Arı. Ankara: Geçmişten Geleceğe Çerkesler, Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı, s. 407-416.
- Cahtty, Dawn. *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*. Cambridge, 2010.
- Encyclopedia Britannica. "Arab-Israeli wars". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <https://www.britannica.com/event/Arab-Israeli-wars>.

- Enos, Ryan D., Noam Gidron, "Exclusion and Cooperation in Diverse Societies: Experimental Evidence from Israel". *American Political Science Review*, v.112 i.4 (2018): 742-757.
- Erciyas, Jade Cemre. "Sovyet Sonrası 25 Yılda Türkiye'den Kuzey Kafkasya'ya Geri Dönüşün Dönüşümü: Köprüleri Yakmaktan Köprüler Kurmaya". *Kafkasya Çalışmaları*. c. 2 s. 4 (2017): 1-30
- Erdem, Tuğba. "1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar". *1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*. Ed. M. Hacısalihoglu, İstanbul: BALKAR & IRCICA. (2014): 171-200.
- Gencer, Ali İhsan, "Berlin Antlaşması". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 5: 516-517. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Global Britannica. "Sykes Picot Agreement". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <https://global.britannica.com/event/Sykes-Picot-Agreement>.
- Hacısalihoglu, Mehmet. "Giriş". *1864 Kafkas Tehciri. Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Ed. M. Hacısalihoglu, 171-200. İstanbul: BALKAR & IRCICA. (2014): 13-22.
- Karpat, H. Kemal. "Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskânı". *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 Tebliğler, Belgeler, Makaleler*. Ankara: Kafkas Derneği Yayınları. (2001): 78-111.
- Karpat, H. Kemal. *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Kopeliovich, Shulamit. "Reversing Language Shift in the Immigrant Family: A Case-Study of a Russian-Speaking Community in Israel". Doctoral dissertation, Bar-Ilan University, 2006.
- Kreindler, Isabelle, Marsha Bensoussan, Eleanor Avinor, Chen Bram. "Circassian Israelis: Multilingualism as a Way of Life". *Language, Culture and Curriculum* 8, no. 2 (1995): 149-62.
- Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Kurşun, Zekeriya. "Çerkez Ethem". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 8: 275-276. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kushkhabiev, Anzor V. "Çerkesler Anavatanlarına Dönüyor: Tarih, Siyaset, Sosyal Pratik". *Nalçık: Rusya Bilimler Akademisi Kabardey-Balkar Bilim Merkezi* (2013): 82-96.
- Pul, Ayşe. "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskanı". *Sürgün/Exile 21 MAYIS/ MAY 21 1864*. (Ankara: Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı, 2011): 181-207.

- Raşıtovna, Zareta Dzumatoва. "Kuzey Kafkasya Dağlıları'nın Türkiye'ye Göçü". *Anavatanlarından Sürülüşlerinin 150. Yılında Çerkesler*. Ankara: Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı. (2015): 31-37.
- Satış, İhsan. *19.Yüzyılın İkinci Yarısında Kafkasya'dan Anadolu'ya Çerkes Göçü ve İskanları*. Geçmişten Geleceğe Çerkesler. Ankara: Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı. (2014): 209-220.
- Saydam, Abdullah. "Rusya'nın Kafkasya'yı işgali". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 5, sy. 1 (1990): 243-261.
- Schwartz, Mila. "Exploring the Relationship between Family Language Policy and Heritage Language Knowledge among Second Generation Russian-Jewish Immigrants in Israel". *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, v. 29 i. 5, (2008): 400-418.
- Shafrir, Asher. "Ethnic minority languages in Israel". *In Proceedings of the Scientific Conference AFASES* (2011): 493-498.
- Stern, Ashter. "Education Policy Toward to Circassian Minority of Israel". In K. Jaspaert And S. Kroon (eds.): *Ethnic Minority Languages and Education*. Amsterdam: Swets And Zeitlinger. (1991): 175-184.
- Turan, Ömer. *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 1998.

Gazete Haberleri

- (Başlıksız haber). *The Manchester Guardian*. Kasım 21, 1876.
- "Solutions of the Eastern Questions". *The Times*. Kasım 23, 1876.
- "The Atrocities in Bulgaria". *The Manchester Guardian*. Temmuz 12, 1876.
- "The Atrocities in Bulgaria". *The Times*. Ağustos 12, 1876.
- "The Atrocities in Bulgaria". *The Times*. Eylül 16, 1876.
- "The Atrocities in Bulgaria". *The Times*. Eylül 25, 1876.
- "The Atrocities in Bulgaria". *The Times*. Eylül 4, 1876.
- "The Eastern Question the Conferance". *The Times*. Kasım 20, 1876.
- "War in the East Atrocities in Bulgaria". *The Manchester Guardian*. Temmuz 10, 1876.

İnternet Kaynakları

- Ajanskafkas. "İsrailli Çerkes heyeti Kafkasya turunda". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <http://ajanskafkas.com/haber-arsivi/israilli-cerkes-heyeti-kafkasya-turunda/>.
- Anadolu Ajansı. "Yahudi Ulus Devlet Yasası: Irkçılığın meşrulaştırılması". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/yahudi-ulus-devlet-yasasi-irkciligin-mesrulastirilmasi/1208359>.
- Bram, Chen. "Muslim Revivalism and the Emergence of Civic Society. A Case Study of an Israeli-Circassian Community". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <https://www.circassianworld.com/diaspora/middle-east/1243-israeli-circassian-community>.

- cerkesfed.org. "İsrail Kfar Kama ve Türkiye Çerkesleri İstanbul Çerkes Derneğinde Buluşuyor". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <http://www.cerkesfed.org/2017/09/07/israil-kfar-kama-ve-turkiye-cerkesleri-istanbul-cerkes-derneginde-bulusuyor/>.
- cerkesfed.org. "Kfar Kama Xase ve İstanbul Çerkes Derneği Kardeş Dernek İlan Edildi". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <http://www.cerkesfed.org/2017/09/15/kfar-kama-xase-ve-istanbul-cerkes-dernegi-kardes-dernek-ilan-edildi/>.
- Circassian World. "Restoration and Reconstruction of the Circassian Village Kfar Kama, by Orit Shwarts". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <https://www.circassianworld.com/diaspora/middle-east/1412-circassian-village-kfar-kama-orit-shwarts>.
- Circassianworld.com. "Circassian Re-Immigration to the Caucasus, by Chen Bram". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <https://www.circassianworld.com/diaspora/middle-east/1246-circassian-re-immigration>.
- Haaretz, Avraham Burg, "The Righteous Yet Unrecognized: The Muslims Who Saved Jewish Children During WWII", <https://www.haaretz.com/life/books/2016-06-29/ty-article/.premium/the-muslims-who-saved-jewish-children-during-wwii/0000017f-e147-d804-ad7f-f1ffc7f0000>
- Haaretz, Judy Maltz, "Israeli Jews and Arabs Plant 'Garden of the Righteous' to Honor Forgotten Holocaust Heroes", <https://www.haaretz.com/israel-news/2016-07-14/ty-article/.premium/garden-of-the-righteous-honors-forgotten-holocaust-heroes/0000017f-dbc0-d856-a37f-ffc0dc440000>
- Haber7.com. "Çerkezlerin en rahat yaşadığı yer İsrail'de". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <http://www.haber7.com/dunya/haber/571553-cerkezlerin-en-rahat-yasadigi-yer-israilde>.
- Hürriyet Daily News. "Syrian Circassians Wait for Trip Back to Russia". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <http://www.hurriyetdailynews.com/syrias-circassians-wait-for-trip-back-to-russia.aspx?pageID=238&nid=40925>.
- Israel Ministry of Foreign Affairs. "Declaration of Establishment of State of Israel". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <http://www.mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/peace/guide/pages/declaration%20of%20establishment%20of%20state%20of%20israel.aspx>.
- Israel Ministry of Foreign Affairs. "People: Minority Communities". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <http://www.mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/People/Pages/SOCIETY-%20Minority%20Communities.aspx>.

- istanbulkafkaskultur.org. "Adigece (Adigey-Batı Lehçesi) Kursu Başlıyor". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <http://istanbulkafkaskultur.net/adigece-adigey-bati-lehcesi-kursu-basliyor/>.
- jewishvirtuallibrary.org. "Vital Statistics: Latest Population Statistics for Israel". son güncelleme. 20 Nisan, 2023. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/latest-population-statistics-for-israel>.
- Jinepsgazetesi.com. "Kfar Kama: Kutup Yıldızı". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <https://www.jinepsgazetesi.com/makale/kfar-kama-kutup-yildizi-2-1494>.
- KAFDAV. "Sosyal İlişkileri, Ekonomik ve Kültürel Yaşamları, Politik ve Kültürel Hakları ile Sürgünden Günümüze İsrail Çerkesleri". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <http://www.kafdav.org.tr/israil-cerkesleri>.
- KAFFED. "Adigece Öğreniyorum". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <http://www.kaffed.org/kultur-sanat/adigece.html>.
- KAFFED. "İsrail Çerkesleri". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <http://www.kaffed.org/bilgi-belge/soylesiler/item/285-israil-cerkesleri.html>.
- Kafkas Evi. "İsrail Çerkesleri". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <http://www.kafkasevi.com/index.php/article/detail/42>.
- Languages of the World. "Circassians in Israel". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <https://www.languagesoftheworld.info/uncategorized/circassians-israel.html>.
- Merza, Eleonore. "The Israeli Circassians: non-Arab Arabs". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <http://bcrfj.revues.org/7250>.
- Odatv.com. "Çerkesler Bu Akrabalarına Çok Şaşıracak". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <https://odatv.com/cerkesler-bu-akrabalarina-cok-sasiracak-1907101200.html>.
- Open Democracy. "Circassians Come Home". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <https://www.opendemocracy.net/od-Russia/svetlana-bolotnikova/circassians-come-home>.
- ORSAM. "Suriye Çerkesleri". Orsam Rapor No:130. (2012), son güncelleme 20 Nisan, 2023. http://www.orsam.org.tr/eski/tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/20121226_130turing.pdf.
- Sabah.com. "Kfar Kamalılar Türkiyeli damatları sevdi". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <https://www.sabah.com.tr/galeri/yasam/kfar-kamalilar-turkiyeli-damatlari-sevdi>.

- The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel. "Circassian Heritage Center-Kfar Kama". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <https://shimur.org/sites/circassian-heritage-center-kfar-kama/?lang=en>.
- [The Forward Jewish Independent Nonprofit](#). "Circassians Are Israel's Other Muslims Read by Oren Kessler". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <https://forward.com/culture/161187/circassians-are-israel-s-other-muslims/>.
- The Jerusalem Post. "Despite Syria, Israel-Russia relations are the warmest in history". son güncelleme. 20 Nisan, 2023. <https://www.jpost.com/Israel-News/Despite-Syria-Israel-Russia-relations-are-the-warmest-in-history-485062>.
- The Jerusalem Post. "From the Caucasus to the Galilee". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <https://www.jpost.com/Local-Israel/Around-Israel/From-the-Caucasus-to-the-Galilee>.
- trthaber.com. "İsrail'deki Çerkes köyü adetlerini sürdürmeye devam ediyor". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/israildeki-cherkes-koyu-adetlerini-surdurmeye-devam-ediyor-389281.html>.
- United Nation. "The Plan of Partition and end of the British Mandate". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <http://www.un.org/Depts/dpi/palestine/ch2.pdf>.
- wasns.org. "Honoring Muslim Circassians who saved Jewish children". son güncelleme 20 Nisan, 2023. <https://www.wasns.org/honoring-muslim-circassians>.